

Cigány szavakból keletkezett személynevek

A közölt neveket a Kunszentmártonban 1719 óta vezetett anyakönyvekből, tanácsjegyzőkönyvekből válogattam, de a gyűjtött anyagot összehasonlítottam néhány nagyobb területi összeírás neveivel (pl. *Conscriptio Cingarorum 1788–9*. Szolnok megyei Állami Levéltár: Jászkun Kerület iratai. D. Capsa XII. Fasc. 4. No. 12). A cigány szóalakot és jelentését VEKERDI JÓZSEF: *A magyarországi cigány nyelvjárások szótára* alapján adtam meg (Janus Pannonius Tudományegyetem Tanárképző Kar. Pécs, 1983).

A török kiűzése utáni évtizedekben az Alföld városaiban és falvaiban az első újratelepülőkkel együtt jelentek meg a magyar cigányoknak, romungróknak nevezett emberek, akik a magyarokkal együtt, "in serie domorum" laktak, és "Pro Ratione temporis ruralem laborem, musicam et fabrile opificium egercendo" éltek. Névhasználatuk alig különbözik a magyarokétól: családnevük mintegy 25%-a apanév (de az alapul szolgáló névanyag más, mint a magyaroké: *Boldizsár, Boldi, Bódi; Dániel, Dani, Dányi, Dina; Demeter, Deme; Farkas; Károly; Márkus, Markó, Mukó, Mákos; Zsigmond, Zsigó, Zsiga* stb.), 20%-a népnév (*Cigány* – a XIX. századra kihalt –, *Horváth* és *Rác* – a leggyakoribb –, *Kozák, Magyar, Németh, Oláh, Tóth, Török*), körülbelül azonos arányban (16–18%) található tulajdonságot (*Babos, Balogh, Csollák 'kancsal, félkezű, féllábú', Fehér, Fekete* stb.; *Kuka, Málé* stb.) és foglalkozást (főként *Kolompár* és *Lakatos*) jelölő nevek.

A letelepedett romungrók mellett mindig voltak állandó lakhellyel nem rendelkező, jórészt oláh cigányok, akiket az előljáróság az összeírások idejére kiűzött a településekről (Kunszentmárton Tanácsjegyzőkönyvei 1777), adataik egy részét azonban anyakönyvezték; sok szórványadat keletkezett, amelyek gyakran a cigányok nem hivatalos névhasználatáról tanúskodnak. Még 1760 körül is található ilyen bejegyzések: *Eltemettem "Czigány Pancsa* fiat", "Vagi valachici zingari filiolem", meghalt "cantor czigányának Leanyakaja", "egyptiacus Seniculus *Makos*", "Zing. orphana *Kocza*".

A mintegy százötven cigányokat jelölő névnek körülbelül a 10%-áról tehető fel, hogy cigány alapszóból keletkezett, az etimologizáláskor azonban főként három nehézséggel kell megküzdenünk: 1. A magyar és a cigány nyelv azonos alakú szavairól el kell döntenünk, hogy melyik nyelvből származnak (a *Kóró* név a cigány *kőro* 'vak' vagy a magyar 'elszáradt növény szára' jelentésű szóból ered-e?). 2. Nem ment-e az eredeti cigány név analógiás vagy népetimológias változáson keresztül? (A *Peko* cigány 'sült' szóból *Pék*, a *Nano* – *Nana* cigány 'nagybácsi' jelentésű szóból *Nánai* lett.) 3. A hivatalos név mellett szinte minden cigánynak van külön cigány neve. "... úgy vélik, a polgári név nem sok jót jelent. ... A cigány névvel könnyebb élni; ez a családhoz köt, a törzs meleg biztonságába burkol" (ANDRÉ BARTHELEMY, *Cigányország útjain*. Abaliget, 1992. 15). A kétféle név váltakozva került az anyakönyvekbe, s a névviselő azonosítása, a két név összetartozásának megállapítása csaknem lehetetlen.

A *Lala* családnevet 1732–1800 között csak cigányok viselték. Először magam is a *Lajos* keresztnév becéző alakjára gondoltam (vö. HAJDÚ MIHÁLY, *Magyar*

becézőnevek [1770–1970]. Bp., 1974. 169, 175). A *Lajos* keresztnévet Kunszentmártonban azonban 1800 előtt senki sem kapta, másrészt pedig a *Lalá-*@nak nincs alakváltozata, noha a keresztnevékből alakult családnevek bőséges alakváltozatokat mutatnak (lásd fentebb). Az 1788-as "*Lala Ferenc alias Balog*" bizonyítja, hogy a két név azonos személyt jelölt. A magyar *balog* mn. ugyan főként 'balkezes'-t jelent (ÚMTsz.), de van 'hibás' jelentése is (SZT.). A magyar *balognak* megfelelhet tehát a romungró *laloro* 'néma' jelentésű szó, amelyből a *Lala* keletkezhetett. A *Balogh* 1800 után kiszorította a *Lalát*. Cigány jövevényszavaink esetében gyakori a szóvég lekopása (a cigány *bibastalo*-ból magyar *bibas*), a cigány szóvégi *-o*-ból pedig lehet *-a* (cigány *suno*-ból magyar *szunya*).

A *Bali, Balyi, Bajó; Bari; Káli, Kalo, Kala* nevek magyarázata megalapozott, nem is vitatható (HAJDÚ, i. m. 63, 72, 73 stb.; KÁLMÁN BÉLA, A nevek világa. Bp., 1969. 57, 70, 81). Cigányok neve esetében azonban a *Bali, Balyi, Bajó* nevek alapjaként a cigány *balí, baji* 'koca' adható meg, mert a *Koca* kedvelt ragadványnevük; a *Bari* ugyanezért a *bari* 'kisbárány'-ból származhat, esetleg a cigány *baro, bāri* 'nagy' szóból. A *Káli, Kala* (ebből *Kállai*), *Kalo* cigánynevek a cigány *kālo* 'fekete' szóból származnak. Másutt gyakori még a *Loló* a cigány *lolo* 'vörös, barna' szóból és a *Párnó* a cigány *pārno* 'fehér' melléknévből.

Több híres *Suki* családnevű primást ismerünk. Kunszentmártonban 1757-ben jászladányi, 1806-ban és 1830-ban túrkevei származású cigányok kötöttek ilyen néven házasságot, a névalakok: *Suké, Suche, Sökké, Suki, Sükei*. A szóvégi *-e, -é, -i* ingadozása is arra utal, hogy nem *-i* képzős helynévről van szó, de *Suk* helynevet nem is találtam (A Magyar Szent Korona Országainak Helységnevtára 1913; HAJDÚ MIHÁLY, Az 1873. évi helységnevtár névvégmutató szótára. MND. 81 [1989]). A név alapját ezért a cigány *šuko, šūko* 'száraz, sovány' jelentésű melléknévben látom, amelynek nőnemű alakja *šuki*, többes száma pedig *šuke*. A *Száraz* és *Vékony* 1761-től cigányok nevéként is előfordul Kunszentmártonban. (Megjegyzem, hogy a zeneszerző *Lavotta János* neve a cigány *lavuta* 'hegedű' szóból ered, és a legendás *Cinka Panna* családnevet is a cigány *cino, cigno, tikno* 'kicsi' szóból származtatom.)

A *Karvas* családnév Kunszentmártonban 1771–1803 között fordult elő, pl. olyan redemptus feleségeként, aki többször volt cigányok keresztanyja. A nevet etimologizálva összetett magyar szóra gondolhatnánk, de az oláh cigányban van *karvači*, amely 'kukoricá'-t jelent, s Kunszentmártonban cigányokat neveztek éppen ebben az időben (1774–1815) *Kukoriczá*-nak.

Népetimológiai példa, hogy a jász-kunsági összeírásban 1778-ban *Peko* Miklós szerepel, az anyakönyvekben 1779-ben kétszer is *Pék* Miklós. A cigány alapszó: *pēko, pekno* 'sült, érett' lehet, mert később *Nédó* Rozália cigányt *Süt-hus* Rozália néven jegyezték be, 1731-ben pedig *Sütt* Erzsébetnek született gyermeke. *Pék* Miklós leszármazottai között gyakori a *Sütd*.

A *pulya* szavunkat a TESz. talán szláv közvetítéssel a magyarba került román jövevényszónak véli. BAKOS FERENC még a szó *-a* végződését is megmagyarázza (A magyar szókészlet román elemeinek története. 1982. 70), pedig KNEZSA a román származtatást mind jelentéstani, mind hangtani, mind pedig szóföldrajzi szempontból vitathatónak érzi (SzlávJöv. 2: 724–5). VEKERDI JÓZSEF a magyar *pulyá*-t az oláh cigány

pujo 'fióka, csibe' szóból származtatja, amely a cigányban román jövevényszó (i. m. 137). Ez mindhárom ellenvetést áthidalja, és a cigány közvetítést igazolja a névtan is. *Kollár* Györgynek első felesége *Czikány* Erzsébet volt, 1764-ben *Csirke* Katalintól született gyermeke. *Pulya* családnévű cigányok Kunszentmártonba Szentesről kerültek 1817-től. A névalakok később inkább *Polya*, *Pólya* lettek, a házassági kapcsolatok pedig Gyoma, Endrőd, Orosháza, Arad megye.

Részben névtani okok – a cigány nevek kevésbé szilárdak –, részben a cigányok házassági szokásai miatt – rendszerint egy kumpániából házasodnak – gyakori, hogy a férjnek és a feleségnek azonos a családneve. Ennek egyik érdekes változata *Piros* – *Pirók* Zsófia, akinek férje 1761-ben *Rumi* Mátyás, 1757-ben *Juhász* [!] Mátyás. Az oláh cigányban a *rumeno* 'pirosposztag' -t jelent. (Felteszem, hogy a később előforduló *Piroska* cigány családnév kicsinyítő képzős melléknévi s nem keresztnévi eredetű, mert a *Piroska* keresztnévet nem használták.)

A *Rabi* családnév Kunszentmártonban 1831-ben fordult elő először. Cigányok esetében az alapszó az oláh cigány *rābica* 'fecske'; cigányok között a *Fecske* név is gyakori.

Rupa János peregr. aegypticusnak 1770-ben halt meg gyermeke. A név alapja az a cigány *rup* (többes száma: *rupa*) 'ezüst, forint' jelentésű szó, amelyből a magyar argó *rupó*, *ruppó* 'pénz' is származik. A *Krajtzár*, *Krajczár* családnév 1783-tól fordul elő.

1806-ban *Bula* György endrődi lakost temették. Nevének alapja a cigány *bul* 'fenék, far'-ból a magyar *bula* 'női szeméremtest'. 1940 körül mi is elneveztük egyik fiú osztálytársunkat *Bulá*-nak; a szó jelentését tudtuk, a névadás okát nem.

Befejezésként még egy idézet ANDRÉ BARTHELEMYTŐL, aki századunk ötvenes éveiben Franciaországban a cigányoktól azért kapta a *Yoska* "cigánynevet", mert az számukra szép, *hireső* név volt: "...egy iskolázott, művelt világ, mint amilyen a gádzsóké, nehezen érti meg a cigányok világát" (i. m. 58). A további vizsgálatokkal még közelebb kerülhetünk megértésükhöz.

KAKUK MÁTYÁS

Az ügyintézés nyelve Székesfehérvár szabad királyi városban (1688–1848)

A közigazgatás nyelve a török alól 1688-ban felszabadult Fehérvárott a német, majd a 18. század elején a német és magyar. A jegyző (syndicus) alkalmazásánál követelmény volt a magyar, német és latin nyelvtudás. Az 1691-ben megválasztott Ajtay Sámuel jegyző kötelessége volt kiadványok készítése magyaroknak, németeknek és a városnak. 1726-ban Friebeisz Ádámot gróf Zichy Ádám azzal ajánlotta városi jegyzőnek, hogy magyarul és németül egyformán jól tud. Ez volt a

követelmény 1740-ben is, amikor a város megint jegyzőt választott. A jegyzőn kívül az írnokok közül az egyik mindig írt-olvasott németül.¹

A város nemzetiségi képe a 18. század második felére állandósult. Az inkább népi, nyelvi és főként vallási megoszlás egyre kevésbé eredményezett elkülönülést vagy elkülönítést. Népi, nemzetiségi ellentétekről a tárgyalt korszakból nincsenek adataink. Sokkal inkább a németek viszonylag gyors asszimilációs folyamatának lehetünk tanúi. Az 1790. évi városi jelentés mindössze 32 idegent tüntet fel.² Korszakunk végén, 1850-ben a szám ennél kevesebb, csupán 23 polgár vallotta magát németnek.³

A 18. század közepére a betelepülés lelassul, csaknem nullára csökken. 1771-ben a városi tanács a magyar királyi kamara kérdésére azt válaszolta, hogy a városba telepíteni nem lehet, mert üres, elhagyott telkek nincsenek. A városnak pusztája vagy birtoka nincs, területe rendezett, üres hely csak a közlegelőn van.⁴ A betelepülést a tanács azzal is mérsékelte, hogy ellenállt a magyar királyi kamara törekvésének: nem csökkentette az újonnan felvett polgárok és mesteremberek taksáját. Különösen ez utóbbi volt magas: 26 Ft.⁵

1777-ben a város a bécsi udvari kamarához fordult. Kérte, hogy maradjon meg az addigi polgártaksa mellett, amelyből évi 500–600 Ft bevétele volt. A kérést azzal indokolta, hogy telepítésre amúgy sincs lehetőség, mivel a városban elég a mesterember.⁶ Ezt a beadványt ismételte meg a tanács 1794-ben. Ekkor arra hivatkoztak, hogy alacsony polgártaksa esetén zsellérek is beköltözhetnének a városba, akik csak a többi adózó terhét növelnék.⁷ 1803-ban a magyar királyi helytartótanács az iránt érdeklődött: lehet-e a városban telepéseket elhelyezni. A tanács válasza: "a városban telepítésre való telkek nincsenek".⁸

1785–1790 között felsőbb rendeletre a városi jegyzőkönyvet németül vezették. Ez azonban már nem ment mind nehézség nélkül, mivel a városi németiség asszimilációs folyamata⁹ előrehaladott. A latin nyelvű jegyzőkönyvezéshez 1790. május 1-jétől tértek vissza, amikor azt a magyar királyi helytartótanács elrendelte.¹⁰

A magyar nyelvű jegyzőkönyvezés előbb (1805) a városi gazdasági bizottságnál jelent meg. A tanácsi jegyzőkönyv magyar nyelvű vezetéséről a magistratus 1814. május 12-én hozott határozatot: "A polgárok nagy része ugyanis

¹Székesfehérvár Város Levéltára. Acta politica et juridica 1691. szept. 18. No. 4., 1726. aug. 28. No. 86., 1740. márc. 15. No. 34., Protocollum sessionale 1725. márc. 2., KÁLLAY ISTVÁN, Német betelepülők Székesfehérvárott 1688–1767.: Dunántúl településtörténete 1. VEAB Értesítő. Veszprém, 1976. 184.

²MOL E 210. Miscellanea No. 2. Civitatensia 1790. jún. 25.

³Fejér Megyei Levéltár. 1850. évi összeírás.

⁴Correspondenzbuch 1771. márc. 15.

⁵Protocollum sessionale 1772. febr. 21.

⁶Hofkammerarchiv Wien. Camerale Ungarn. Fasc. 26/430.

⁷Protocollum sessionale 1794. júl. 21. No. 922.

⁸Uo. 1803. szept. 5. No. 1195.

⁹Lásd erről bővebben KÁLLAY ISTVÁN, Székesfehérvár város német és szerb lakosságának asszimilációs folyamata 1773–1849.: Dunántúl településtörténete 2/1. PAB–VEAB. Pécs, 1977. 251–258.

¹⁰Protocollum sessionale 1790. ápr. 23. No. 427., máj. 3. sine numero.

nem érti a latint, pedig a jegyzőkönyveket közcélra írják". Ténylegesen 1814. június 3-tól jelent meg a magyar nyelv a tanácsülési protocollumokban.¹¹

A levelezésben azonban továbbra is fontos volt a latin és a német. 1822-ben a jegyzői hivatal alkalmas latin és német szótárt szerzett be, "mert ilyen könyve nincs a hivatalnak".¹²

A német nyelvtudást szolgálta az iskolai oktatás. A német nyelv oktatását "a kereskedelem és a manufaktúrák előmozdítása érdekében" a magyar királyi helytartótanács 1771. június 17-i leirata szorgalmazta.¹³ 1786-ban, amikor a 426161. sz. rendelet az elemi iskolai tanítóktól német és magyar nyelvtudást követelt, a tanács joggal állapíthatta meg: "Ez eddig is így volt a városban".¹⁴

Már SZEKFŰ GYULA rámutatott arra a szerepre, amelyet a német lakosság vallásossága játszott asszimilációjukban.¹⁵ Ezt a szerepet Fehérvárott növelte, hogy csak katolikus vallású új polgárt vettek fel, akik így azután könnyen azonosultak a többi polgár és az állam vallásával. Ezt elősegítették a különböző hitbuzgalmi, vallásos egyesületek, társulások is, mint pl. a Maria Congregatio.¹⁶ A német község, a város kérésére, 1786-ban megkapta istentisztelet céljára a volt pálos templomot. Tervezték külön német plébánia létrehozását.¹⁷

A városban kevés német könyv forgott. A magyar királyi helytartótanács alkalmankénti érdeklődésére a tanács mindössze egy-két példányt említ.¹⁸ Fehérvárott gyakran szerepeltek német vándorszínészek. 1787 első felében pl. egy német színtársulat 18 előadást tartott, amiért a városi kamarás 36 Ft taksát szedett. 1788-ban ugyancsak működött Schauspieler Compagnie a városban. Ugyanebben az évben Scherzer Ferenc "kiváltságolt színész igazgató" 25 dukát biztosíték ellenében tarthatott előadásokat. 1793-ban a helyi kézműves legények műkedvelő társulata kért játszási engedélyt a tanácstól. A magistratus a kérést visszautasította. Az indoklás igen tanulságos: a társulatnak nagyrészt kézműves legények a tagjai, ezeknek tanult mesterségükön kívül esik a színjátás, amiből csak kár származhat.¹⁹

1845-ben a városban állomásozó báró Gellner gyalogezred parancsnoksága egy német nyelvű levéllel küldte meg a katonák szőlőhegyi kihágásáról szóló irományokat. A tanács határozata: "Utasítjuk az elnöki hivatalt, hogy német nyelvű hivatalos levelezést ne fogadjon el amely a tanács mellőzését célozná".²⁰

KÁLLAY ISTVÁN

¹¹Uo. 1805. szept. 13. No. 1250., 1814. máj. 12. No. 713., jún. 3., KÁROLY JÁNOS, Fejér vármegye története. Székesfehérvár, 1898. 2: 293.

¹²Protocollum sessionale 1822. ápr. 29. No. 652.

¹³Protocollum sessionale 1771. jún. 17.

¹⁴Uo. 1786. nov. 6. No. 310.

¹⁵HÓMAN-SZEKFŰ, Magyar történet. Bp., 1935. 4: 441.

¹⁶Protocollum sessionale 1792. jan. 9. No. 31.

¹⁷Uo. 1786. szept. 25. No. 192., nov. 17. No. 340.

¹⁸Uo. 1792. júl. 13. No. 948., 1794. nov. 24. No. 1363.

¹⁹Uo. 1787. máj. 18. No. 477., 1788. aug. 16. No. 1231., szept. 9. No. 1347., 1793. dec. 6. No. 1534.

²⁰Protocollum sessionale 1845. jan. 7. No. 103.

"Canonica visitatio"-k mint névtani források

Szemem állapota miatt csak egy rövid – nem-tudományos írással – kívánok minden jót az ünnepeltnek.

Tudomásom szerint nem sokan vették maguknak a bátorságot, hogy a névtan számára feldolgozzák a Canonica visitatiókat.

Magam kétszer jártam Székesfehérváron és Veszprémben. A kutatás eredményeit soká tartottam írásztalomban, míg végre hozzájutottam a feldolgozásához. Két részletben jelent meg Debrecenben: 1. Buda vidéki helynevek a 18–19. századból: MNyj. 22 [1979]: 51–70; 2. Fejér megyei helynevek a 18–19. századból: MNyj. 23 [1980]: 58–95.

A véletlen vetett a székesfehérvári és veszprémi püspöki levéltárba. A mai székesfehérvári püspökség ugyanis Veszprémhez tartozott a 18. század végéig. Sajnovics János Demonstrációjának megjelenése 200. évfordulóján 1970-ben nemzetközi ünnepséget rendeztek Székesfehérváron. A búcsúzásakor ismerkedtem meg a püspökség könyv- és levéltárának igazgatójával, Sulyok János plébánossal. Mikor megtudta, hogy névtannal is foglalkozom, följánlotta, hogy segítségemre lesz a megye egyházi anyagának felhasználásában. Semberg Imre segédpüspök is hozzájárult az eredeti egyházlátogatási jelentések lemásolásához (akkor még a xerox ritkaság volt).

Egy névtantudós ünnepi köszöntésére bizonyára főképp névtani tárgyú tisztelgő írások jelennek meg a kiadványban. A változatosság kedvéért olyan témát választottam, amely sok szállal fonódik ugyan a névtanhoz, de azt is bemutatja, mennyire kapcsolódik a névtan az egyes tájakhoz, embercsoportokhoz, a 18–19. századi mindennapi élethez. Van benne történelem, művelődéstörténet. Megjelenik előttünk az egykori fejérvári községek, tanyák, csárdák hétköznapi élete; a terület nemzetiségi és vallási megoszlása, az iskolák helyzete; a plébános, egyházi, kántor, tanító (mester, ludimagister) jövedelme; a földesúri, egyházi és jobbágytelkek művelése. Szól az egyházi adóról, a földesúri szolgáltatásokról, a "bank"-ról stb. Természetesen nem célom a teljes feldolgozás, csak néhány részlet felvillantása fér bele írásomba.

A 18–19. századforduló a magyarság legbékésebb ideje. Ekkor népesednek be részben telepítéssel, másrészt beszivárgással a hosszú törökuralom alatt és a kuruc-labanc háborúkban elpusztult vármegyényi területek. Fejér vármegye eredeti lakossága is elnéptelenedett Esztergom és Buda ostromakor. Az új telepések egy része a töröktől érintetlen magyar területekről került ide, másik része betelepített német, szlovák, horvát, ritkábban szerb nemzetiségű. A szétszórtan betelepedett vagy beszivárgott lakosság többsége elmagyarosodott. Ez volt az a korszak, amikor a magyarországi lakosság ismét feltöltődött egy időre.

Mi is az a Canonica visitatio? A canonica visitatiók kéziratos okmányok, a meghatározatlan időszakonkénti egyházlátogatások jegyzőkönyvei. Tartalmazznak adatokat a plébániáról, az iskoláról; de gyakran feljegyzik a faluban lakók

anyanyelvét, a nem katolikus lakosságra vonatkozó adatokat is. Terjedelmük eléggé változó, de a legrészletesebbek az 1778–1868 közöttiek. Nyelvük, az 1840-es éveket nem számítva, latin, 1846–47-ben és 1896-tól kezdve magyar.

Az összeírások idején kérdőíveket küldött ki a püspök a plébániákra. Ezekre a plébános írásos választ adott. Ezután jelent meg a bizottság. A bizottság ellenőrizte és kiegészítette az adatokat, meghallgatta a panaszokat és írásban rögzítette, majd beszámolt a püspöknek a vizsgálat eredményéről. Az eredeti jegyzőkönyvekből gyakran sok mindent kihúztak, máshol betoldottak. A jóváhagyott jegyzőkönyvet két példányban letisztázták. Az egyik a püspöki levéltárban maradt, a másik pedig a plébániára került. Az eredeti fogalmazvány ritkán található a levéltár anyagában.

A kérdések között többször érdeklődik a püspök, hogy milyen kapcsolat van a plébános és a protestáns vagy ortodox lelkész között. A válaszok békés együttélésről szólnak. Az egyik faluban megjegyzik, hogy a plébános és a tiszteletes jó viszonyban van, együtt kártyáznak és boroznak.

Egy másik kérdés: zavarják-e a nem katolikusok a katolikus ünnepeket, szertartásokat? Erre sem találtam panaszt. A másvallásúak a katolikus ünnepeken virágot visznek a templomba és segítenek a feldíszítésben. A katolikusok viszonozzák a segítséget. Jó példa a mának is, hogy a különböző nyelvű és vallású emberek is élhetnek békésen együtt.

Martonvásáron Brunswick Teréz és Mária kéri a püspököt, hogy küldjön magyarul is tudó papot a községbe, mert az ottani pap szlovák, német teológián tanult és nem tud magyarul. Így a magyar híveknek nem tud prédikálni, és a gyónóknak át kell menniök más faluba. – A püspök gyorsan intézkedett. A papot áthelyezte egy német–szlovák lakosságú faluba, Martonvásárra pedig egy több nyelvet tudó magyar plébános került.

A plébánia egyben bank is volt. A plébános kölcsönzött 6 százalékos kamatra (interes), de szükség volt jótállóra és zálogra is.

Talán érdekes lesz egyesek számára, hogy nevezik az adott korszakban a latin nyelvű írásban a nem-katolikus felekezeteket. Református: *Helvetica confessionis*, *Calvinisti* vagy *Haeretici*. Evangélikus: *Augustiani* vagy *Lutherani*. Görögkeleti: *Graecis ritus* vagy *Schismatici*. Zsidó: *Judei*. A más vallásúak gyakran összefoglalva szerepelnek *A catholicis* néven.

KÁLMÁN BÉLA

A Csengeri járás helyneveinek összegyűjtéséről

A névtanos szakemberek körében ismeretes, hogy legsürgetőbb teendőnk az élő helynévanyag összegyűjtése, publikálása. E munka az 1960-as évek elején a "Zala megye földrajzi nevei" (Zalaegerszeg, 1964) című kötet megjelenésével vett erőteljes

lendületet. Az MTA Nyelvtudományi Intézetének irányításával folyó országos gyűjtőmozgalom eredményeként azóta több vaskos – zömmel megyei – adattár látott napvilágot.

A KLTE Magyar Nyelvtudományi Tanszékén hagyományainkhoz kötődve a Csúry-iskola helynévgyűjtő tevékenységét folytatjuk, gyűjtési szempontjaink az 1930-as évek gyakorlatára épülnek. A Szabolcs-Szatmár-(Bereg) és Hajdú-Bihar megyében folyó gyűjtésnek tanszékünk és a nyíregyházi főiskola nyelvészeti tanszéke a gazdája. Az eddig megjelent kötetek, így MEZŐ ANDRÁS, A Baktalórántházi járás földrajzi nevei (Nyíregyháza, 1967); KÁLNÁSI ÁRPÁD, A Fehérgyarmati járás földrajzi nevei (Debrecen, 1984); JAKAB LÁSZLÓ–KÁLNÁSI ÁRPÁD, A Nyírbátori járás földrajzi nevei (Nyírbátor, 1987); KÁLNÁSI ÁRPÁD, A Mátészalkai járás földrajzi nevei (Debrecen, 1989) jelentik helynévgyűjtő tevékenységünk egy-egy állomását. E három utóbbi adattárhoz csatlakozik a remélhetőleg még az idén megjelenő A Csengeri járás földrajzi nevei című kötet KÁLNÁSI ÁRPÁD és SEBESTYÉN ÁRPÁD munkájaként. E kötettel az egyetem nyelvészeti tanszéke befejezi a szatmári részek helyneveinek összegyűjtését és kiadását. (A Vásárosnaményi járás helyneveinek összegyűjtését, kötetbe szerkesztését BALOGH LÁSZLÓ vállalta el, e munka jelenlegi állásáról nincsenek pontos adataink.)

A Csengeri járás földrajzi nevei című kötet megjelentetése egy kb. két évtizedes időszak – remélhetőleg sikeres – lezárása lesz. 1974-ben kezdte el ugyanis SEBESTYÉN ÁRPÁD a járás helyneveinek összegyűjtését. Az akkori kedvezőtlen körülmények, személyi és egyéb problémák miatt azonban több mint másfél évtizedig "pihent" az összegyűjtött anyag. 1989-ben jeleztem akkori tanszékvezetőmnek, SEBESTYÉN ÁRPÁDnak, hogy társszerzőként csatlakozom a munkához, ha erre lehetőséget kapok. Az anyagi és egyéb természetű dolgok tisztázása után rám várt a feladat, hogy a meglévő anyagot a terepen ismét kikérdezzem, s lehetőség szerint új adatokkal bővítem. A csengeri polgármesteri hivatal vezetője, Apáthy György polgármester – korábban tanácselnök – élénk érdeklődést mutat a kötet iránt. Nem utolsósorban az ő szervezőkészsége, ügyszeretete mozdította ki a holtpontról az 1970-es években kátyúba jutott ügyet. A vele folytatott megbeszéléseken tisztáztuk a kiadás anyagi és egyéb feltételeit, a megjelenés várható idejét, a kiszállásokkal kapcsolatos támogatás módjait stb. Ezek után kerítettem sort a helyszíni ellenőző és gyűjtőmunkára, melynek kisebb részét 1990-ben, zömét 1991 nyarán végeztem el. Minden települést bejártam, több adatközlőt kikérdeztem. Különös figyelmet fordítottam az újabb névtípusok (földtáblák, csatornák, létesítmények stb. neveinek) összegyűjtésére, az új adatok lokalizálására. Úgy vélem, e munka elég jól sikerült, hiszen az eredetileg kb. 450–500 gépiratoldalra tervezett adattár kb. 900 oldal terjedelműre duzzadt. A gondjaimra bízott anyagban található térképek, gyűjtőfüzetek nagyban megkönnyítették a terepmunkát. Sok névre már csak a följegyzett adatok alapján sikerült fényt derítenem.

A munka befejező szakaszában ismét sort kerítettünk egy megbeszélésre, melyen a szerzőkön kívül néhány érintett településnek a polgármestere is részt vett. Tájékoztattuk őket a munka jelenlegi állásáról, az Alföldi Nyomda árajánlatáról, válaszoltunk kérdéseikre. Összességében úgy tűnik (s ez bizonyára országos jelenség),

hogy a kevés pénzből gazdálkodó községi önkormányzatoknak nagy áldozatot jelentene egy ilyen mű anyagi fedezetének biztosítása. A nyomdai előállításnak, a szerzői díjnak és egyéb költségeknek az előteremtése így főként Csengerre hárult volna. Nemrég azonban lehetőségünk nyílt egy országos pályázat elnyerésével a hiányzó összeg kiegészítésére, ezzel Csenger bizonyos mértékű tehermentesítésére.

A kb. 6–7000 adatot tartalmazó kiadvány remélhetőleg több nyelvészeti (dialektológiai, névtani), néprajzi stb. jellegű tanulmányhoz nyújt majd kilúgozatlan forrásanyagot. E cikknek nem célja a kötetnek akár csak vázlatos elemzése, bemutatása sem. Így csak jelezni, hogy az adattár igen gazdag és sajátos víznévi anyagot tartalmaz, hiszen Szatmárnak ezen a részén (különösen az Erdőhát területén) ma is számos kisebb-nagyobb természetes vízfolyás, vízállás található. De a kötet segítségével a régió Árpád-kori települési térképe is pontosabban megrajzolhatóvá válik. A települések névanyaga közül Csengeré ígérkezik igen értékesnek. MOLNÁR JÓZSEF nyomtatásban is megjelent okleveles gyűjteményének beépítése, átdolgozása, a szócikkeiben rejtőző, de önálló címszóként nem szereplő helyneveinek kiemelése nagyban növeli majd Csenger adattárának történeti értékét. De bőséges és sajátos helynévanyag van az Ecsedi-láp falvaiból, Tyukodról, Porcsalmáról és más településekről is. A kötet a már ismert szerkesztési elvek szerint készül, közvetlen előzményének és mintájának A Mátészalkai járás földrajzi nevei című munka tekinthető. GEORG HELLER Comitatus Szathmariensis (München, 1981) című, történeti helységnevekkel foglalkozó kötetének területünkre vonatkozó adatai is helyet kaptak a gyűjteményben, ez a többlet a településnevek vizsgálatához nyújt értékes adatokat.

Szólni kell még egy ezután elvégzendő kiegészítésről. A gyűjtés idején, 1990-ben, 1991-ben a hivatalos utcanévrendszernek a szocialista ideológiához kapcsolódó elnevezéseit még nem változtatták meg, a "kiigazítás" később történt meg (ahol egyáltalán megtörtént). Jelenleg csupán Csenger utcanéveinek korrekciójáról vannak pontos ismereteim, a többi településről a végső ellenőrző kiszállásom alkalmával fogok adatokat szerezni. Ily módon az utcanévanyag az egészen friss változtatásokat is tartalmazza majd, lehetővé téve a hivatalos utcanévadás napjainkig terjedő folyamatának tanulmányozását.

Végezetül ez ünnepi alkalmat is megragadva (de nem az ünnepontás szándékával) egy rövid helyzetértékelésre vállalkoznék. Mindannyiunk előtt ismeretes, hogy ünnepeltünk, Hajdú Mihály – akinek ezúton is jó egészséget, töretlen alkotókedvet kívánok – mennyire szívén viseli a helynévgyűjtés országos vállalkozásának gondját, hiszen nemcsak több adattár munkatársaként, hanem A Csepel-sziget földrajzi nevei összeállítójaként is maradandót alkotott. Csak sajnálhatjuk, hogy nem volt lehetősége egy névtudományi tanszék élén kifejtenie munkásságát. Különösen hiányát érezzük ennek napjainkban, amikor egyre inkább nyilvánvalóvá válik, hogy az országos helynévgyűjtő mozgalom lanyhulóban van, megcsappant a hajdani munkakedv. Az okok többértűek, elemzésük messzire vezetne, de tény, hogy hazánk területének kb. 50 %-án (?) még elvégzésre vár a munka, s az idő sürget. Gyűjtőmunkám friss tapasztalatai alapján állíthatom: most már valóban az utolsó órában vagyunk. Magam úgy látom, egyes kollégák az

ígérgetésnél többre a hosszú évek, évtizedek alatt alig jutottak, mások lehetőségüknek (beosztásuknak) nem megfelelő mértékben veszik (vették) ki részüket ebből a munkából. (Vö. ÖRDÖG FERENCNEK a Pais-émlékülésen elhangzott előadásának néhány adatával.) – A magyar nyelvtudománynak van már elég torzóban maradt vállalkozása. Kár lenne, ha a helynévgyűjtés is ezek számát szaporítaná.

KÁLNÁSI ÁRPÁD

Névhasználat helyi színezetű csongrádi szólásokban

A népköltészet szóbeli jellegéből következik az irodaloménál erősebb helyhezköttöttsége, mely azonban nem szorítkozik a nyelvjárás használatára. Ám a helyi színeket nagyon nehéz felcsillantani, csábít a két véglet: "minden megvan mindenütt" és "csak nálunk található"; mögöttük sarkított világnézetek lappanganak. A minden ízében hagyományos népköltészet is korszakot vált, műfaji szerkezete módosul, így eltérő fokozatok szóbeli művészetét nem is lehet közvetlenül összevetni. Korszakokon átívelő közös vonása viszont a teljes vagy részleges tér- és időfelettség, valamint a névtelenség is, hiszen tipikus helyzeteket vagy személyeket mutat be. Míg a mese és a ballada csak kevésbé, a monda, adoma, dal és a szólás is helyhez köthetőbb. Ennek legegyszerűbb módja a szó- (pl. *szőke-barna*, *legény-leány* stb.) és a névcseré (pl. *Pápa-Buda-Kassa* stb., ill. *Farkas* vagy *Szarvas Julcsa*, *Kossuth-Horthy* és mások). A nagyobb számban kimutatható kölcsönzések mellett kétségtelenül vannak helyi, ún. belső keletkezésű változatok is.

Ezúttal a helyhez kötött vagy (talán) helyben keletkezett csongrádi szóláshasonlatok névhasználatát veszem vizsgálóra. Századunkban hozzávetőlegesen másfél ezer csongrádi szólásféle került feljegyzésre, ebből száznál alig több a "nevesített", vagyis név szerint említett személyt vagy helyszínt szerepeltető szóláshasonlat. Ennek ellenére is nem a közmondásokban, hanem éppen a szóláshasonlatokban említik a legtöbb nevet, jóval gyakrabban, mint más népköltészeti műfajban. Két alapvető gyűjtemény (MARGALITS EDE, *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások*. Bp., 1897.; O. NAGY GÁBOR, *Magyar szólások és közmondások*. Bp., 1966) tüzetes áttekintése után megállapítható, hogy a százegynéhány csongrádi szóláshasonlatnak kb. fele helyi keletkezésű, másik fele kimutathatóan kölcsönzött, mégpedig majdnem arányosan változatlan, ill. módosított (pl. névcserés) formában. Jelen vizsgálódásból csak azt a mintegy negyedrésznyi szóláshasonlatot hagytam ki, melyet a csongrádiak változatlanul vettek át (pl. – *Mindig másról beszél, mint Bodóné, amikor a bor árát kéri*; – *Pislog, mint miskolci kocsonyában a béka* és hasonló), hiszen e nevek "idegenek" maradtak. Mellőztem a

mesei (pl. *Bohó Misi, Pokol-India* stb.), a biblikus és legendabeli (*Krisztus, Jézus, Szent Ferenc* és mások) személy-, ill. helyneveket is. (A szólásokat a feljegyzések eltérő fonetikája miatt irodalmi nyelven közlöm.)

Ami a helyneveket illeti, a Csongrádhoz kötött szóláshasonlatokban legnagyobb városaink (pl. *Budapest, Szeged, Debrecen, Miskolc, Pécs, Győr* stb.) nem szerepelnek, de maga a középpontba került város is csak kétszer, pl. amikor más helység nevével együtt említik: – *Olyan lukas már ez a tető, hogy ha Csépán esik, Csongrádon is becsurog*. E Csongrád-középpontnak megfelelően sűrűbb előfordulásban és esetenként gyakrabban is emlegetik a szomszédos településeket (*Szentesöt 5, Csépáót 2* ízben is, a többit egyszer-egyszer: *Alpár, Baks, Fehértó, Félegyháza, Kecskemét*), mint a távolabbiakat (*Jánosháza, Makó, Máriapócs, Tápé*), egyetlen kivétel (*Nagy-)* *Kőrös*, mely háromszor is szerepel, *Cegléd* és *Vásárhely* viszont egyszer sem. Néhány példa: – *Uraltatja (kínáltatja) magát, mint a baksi uraság tehene* (ti. beteg volt); – *Hazatalál még a kertek alól is, mint a jánosházi süldő*; – *Beletört, mint szentesi lányba a répa* (e két utóbbi szólás magyarázatát már nem ismerik).

Helyi szóláshasonlatokban népnév alig szerepel, a palócok azonban két ízben is: – *Olyan jó, hogy nem adnám egy palóc faluért*; – *Körösztbe viszik, mint palócok a létrát* (csúfoló). Míg tehát a távolabb lakó palócokat néha megemlítik, a szomszédos jászokat és kunokat inkább más műfajokban, ill. alkalommal. (A csongrádiak zöme a török után Palócföldről települt le.)

A helyneveknél jóval gyakoribbak a személynevek, szinte kivétel az olyan szóláshasonlat, amelyben nem szerepelnek, és azonos, tehát ismétlődő személynevek alig akadnak. A helybeli személynevek bizonyos ismeretében meg lehet állapítani, hogy többségük csongrádi, bár a különféle ragadvány- és csúfneveket ma már nem lehet egyértelműen lokalizálni, mint amilyenek pl. *Cuci, Csuhé, Muci, Pestr, Piti, Precsó, Szuszi*. Mivel azonban olyan szóláshasonlatokban fordulnak elő, amelyek a két említett alapgyűjteményben nem szerepelnek, valószínűsíthetjük helyi "eredetüket". Néhány példa: – *Szeretik egymást, mint Cuci Pitivel*; – *Szémézett, mint Csuhé a vásárban*; – *Rárántott, mint Pestr a lencsére*; – *Nyomkodja, mint Szuszi a(z) (templomi) orgonát ... stb.* (A hozzájuk fűződő történeteket ma már nem ismerjük.) Van némi bizonytalanság a jelzői eredetű nevekkel is: pl. – *Hurcolja, mint Fürge a zsidót*; – *Megérkezett, mint Isten(es) Jancsi Radnára* (ti. kerülővel); – *Olyan, mint Puha Laci* stb. Országosan és helyben is ismert szóláshasonlatokban eléggé gyakori a *Bacsa, Bacsó* névalak, Csongrádon ezek származéka lehet a *Pacsi* névváltozat, mert e nevek leggyakrabban az ördöggel együtt szerepelnek: – *Közétek vágok* (mondják zajongó gyerekeknek), *mint Bacsa az ördögnek*; – *Személyesen ismeri, mint Bacsó az ördögöt*; – *Megnézte, mint Pacsi az ördögöt*. E névvel azonban van egy szélteben elterjedt kivétel is: – *Faj fajra üt, mint Bacsa hegedűje*. (E típusrokonság csongrádi változatait idéztem, a mögöttes történeteket időközben elfeledték, legfeljebb országos gyűjteményekből lehet rájuk következtetni.) A nevek "ördöge" még O. NAGY GÁBORT is megtréfálta: a következő csongrádiaktól hallott és tévesen értelmezett szólást beiktatta gyűjteményébe (k/1191.): – *Olyan hideg van, hogy kisbögrefagyás lesz*;

holott hiteles reformkori feljegyzés szerint voltaképpen egy "kis" Bögre (csúf-)nevű fuvaros fagyhaláláról van szó.

A csongrádi szóláshasonlatokban feltűnően gyakoribb a férfi-, mint a női név: 33:8 az arányuk, de eltér a használatuk is: férfi teljes, tehát vezeték- és utónév 7, női pedig mindössze 1 szerepel. Magában álló férfikeresztnév van 11, női csak 2; magában álló férfivezetéknév előfordul 15 esetben, női (-né toldalékkal) csak 5 alkalommal. Mivel a szóláshasonlatok többnyire jelentéktelen, humoros eseteket őriztek meg, s nem is feltétlenül tekintélyes emberekkel kapcsolatban, a férfiak keresztnéve inkább becézett, mint teljes alakban fordul elő: 13:9 arányban, a nőknél a hasonló 3:1 viszonyszám nem sokat mond. Hasonlóképpen jelentéktelen az összefoglaló családi névalak is: Csábrádiék, Haluzsék és Kádárék.

E változatos névhasználatra a helyi eredetű szóláshasonlatokból válogattunk jellemző példákat:

Becézetlen teljes név: – *"Adtam"-mal élnek, mint Máté János kutyái; – Megjátszotta magát, mint Banos Vera a Belsővárosban.*

Becézett teljes név: – *Fenevésben van, mint Sági Jancsi árpája (nem kelt ki); – Újába esett, mint Bujáki Ferkónak a fehértói csárdásné; – Ríva ment el, mint Gyánti Miska komrájából az egér (=nem talált semmit).*

Magában álló vezetéknév: – *Jóllaktak (=gyomorrontásig), mint a Kallai-gyerekek lágy kenyérrel; – "Szem"-mel tartja, mint vak Surányi a ludakat (a szomszéd legelőjére hajtotta); – Tartományos (=tart tőle), mint Gera a gödörtől; – Benne hált, mint Tariné a meszelésben; – Tele van, mint Upriné, jóakarattal; – Elkészt, mint Gazsiné a siratással.*

Magában álló (becézett) utónév: – *Szóra szót tud adni, mint Palika; – Nekigyürekszik, mint Ila néni a fenének; – Ül, mint Panna lánykorában.*

Magában álló családi név: – *"Változik" (=mindig ugyanaz), mint Haluzséknál az ebéd; – Örökbe fogadták (=lopták), mint Kádárék a kutyát.*

Az említett példák felvetik a variálás szélesebb körű lehetőségeinek kérdését is, melynek megválaszolása ezúttal egy másik közlésre marad.

KATONA IMRE

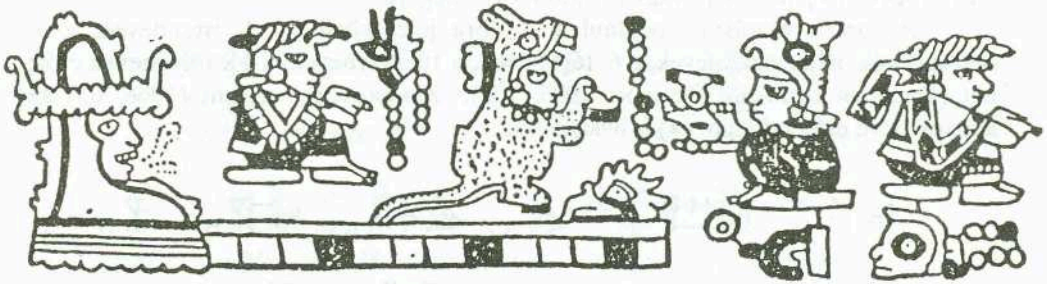
A tulajdonnév-jelölés történetéhez

1. Ma mindenki számára természetes, hogy a tulajdonneveket a legtöbb nyelvben nagybetűvel írjuk. E szokás azonban hosszú fejlődés eredményeképpen alakult ki, s e fejlődésnek különféle állomásai voltak.

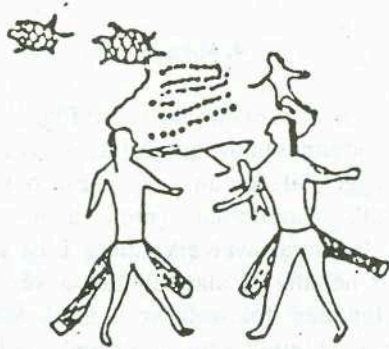
2.1. Az írás feltalálásáig az út évezredekig tartott. Az első lépés a képírás volt. A képírás legfőbb jellemzője, hogy konkrét tárgyakat ábrázol, melyek hol egy-egy szót, hol egész mondatot jelentenek, de nem egyetlen nyelv szókincséhez kötve: ki-ki saját nyelvén olvashatja és értelmezheti a képírás stilizált ábráit.

Bár a képírás kialakulása és virágzása az újkőkorra tehető, a képírásnak későbbi emlékei is vannak, ilyenek például az azték nyelvemlékek. Az azték iratokban a tulajdonnevek jelölésének igen érdekes módja volt. A személy- és földrajzi neveket emberfigurák melletti és alatti rajzokkal (gyakran állatrajzokkal), mennyiségre utaló jelekkel stb. jelölték. Az 1. ábrán (jobbról balra haladva) a személyek nevei: *Hat majom*; *Egy ház*; *Tíz sas*; *Kilenc szél*. A település neve, melyben a baloldali házaspár lakik: *Ködöt okádó hegy* (l. a baloldali alakot!) (DIRINGER 1963, 160).

Képírást használtak a múlt század közepén az észak-amerikai rezervátumokban élő indián törzsek is (a leni-lenape vagy dakota indiánok), s a tulajdonneveket is az aztékokhoz hasonlóan jelölték. A 2. ábrán látható két ember neve például: a *Feleségét követő teknőc* és *Kis ember* (i. m. 49). Az ilyen állat- vagy egyéb jelek egyedítő jellé válásáról vö. még GELB 1982, 44–8.

1. ábra

2. ábra

2.2. A tulajdonnevek megkülönböztetésére az egyéb írástípusokban is (szóírás, szótagírás, hangcsoport- és hangírás) törekedtek az ókorban.

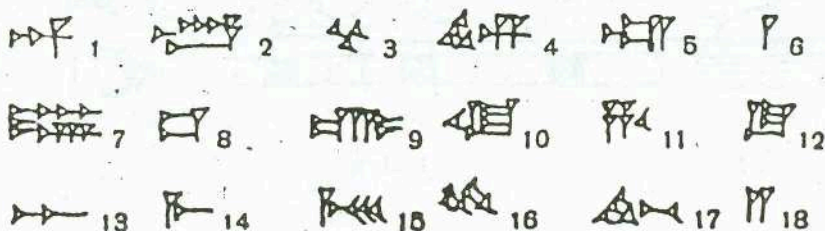
Így például az egyiptomiak a hieroglifákon a fáraók nevét piros névgyűrűbe (cartouche) foglalták (KÉKI-KÖPECZI BÓCZ 1971, 38–42; 3. ábra), majd később a papirusz feltalálása után a hieratikus folyóírással írt szövegekben az istenek nevét vörös tintával írták (JEAN, GEORGES 1992, 39).

3. ábra

Az akkád és az asszír ékírásban különféle determináló jelekkel utaltak a szavak speciális jelentésére vagy tulajdonnévi jellegére.

Az asszír ékírásban például a 4. ábra jelei közül az 1. istennevek, a 3. országnevek, az 5. városnevek, a 6. férfinevek, a 10. helynevek, a 11. folyónevek előtt állt (DIRINGER i. m. 63; BERMANT 1986, 101).¹ ZEMAROVSKY szerint (1966, 63) az istenek neve előtt csillagot (*) is használtak.

4. ábra

A 2. ékírási rendszerben (az elámi nyelvben) függőleges ékjellel utaltak arra, hogy fontos szó (például tulajdonnév) következik (BERMANT i. h.).

2.3. Hasonló jelenséggel találkozunk egy egészen újkeletű írásban is. 1900 után egy kis birodalomnak, Bamumnak (mely a német Kamerun területén helyezkedett el) a királya, Ndzoja, nyelve számára írást alkotott. Az eszkimóhoz hasonlóan a bamum írás is néhány év alatt eljutott a képírástól a lineáris szó- és szótagírásig. Írásuknak 7 fejlődési fokozata volt. Ezek közül a 3., a 4. és az 5. fokozatban cseresznyeszerű jelet tettek a tulajdonnevek elé (vö. FRIEDRICH 1979, 202, 457; 5. ábra).

2.4. A japánok, akik a szavak jelölésére minden változtatás nélkül a kínai írásjegyeket vették igénybe (kb. 25.000 jegyet), a VIII–IX. században a kínai tú írás

¹Az asszír birodalom bukása után (a VII. század végén) győzelmes hódítókként a perzsák vonultak be Mezopotámiába, s a babilóniai írásból átvették a legfontosabb determináló jeleket (FAULMANN, C. 1880/1990, 331).

szójegyének egy kisebb csoportját (csupán hangérték alapján felhasználva) kialakították a hiragana elnevezésű kurzív jellegű szótagírást is, majd a XI. század végén a hiragana egyszerűsítésével létrehozták a kissé szögletesebb jelekből álló második szótagírásukat, a katakanát. Ma a kínai írásjegyek mellett mindkét típus használják. Mindig hiraganával írják azonban a ragokat, névutókat és igekötőket, katakanával pedig a földrajzi és személyneveket (valamint a hangutánzó és az indulatszavakat) (KÉKI-KÖRPECZI Bócz i. m. 73-6).

2.5. A kínaiában az írásjegyek nagybetűsítése egy egyenes vagy hullámos vonal hozzáadásával történik. Ezt az írásjegy alá vagy mellé teszik ki, aszerint hogy a szöveg horizontálisan vagy vertikálisan íródott (The New Encyclopaedia Britannica 1008).

 ta	 ka	 na	 mi	 rua	 ma	 ka	 rua	 ma	 ka	 rua	 ma	 ka	 rua	 ma	 ka	 rua	 ma	 ka	 rua	 ma	 ka	 rua	 ma	 ka	 rua	 ma	 ka	 rua	 ma	 ka	 rua	 ma	 ka	 rua	 ma	 ka	 rua	 ma	 ka	 rua	 ma	 ka	 rua	 ma	 ka	 rua	 ma	 ka	 rua	 ma	 ka	 rua	 ma	 ka	 rua	 ma	 ka	 rua	 ma	 ka	 rua	 ma	 ka	 rua	 ma	 ka	 rua	 ma	 ka	 rua	 ma	 ka	 rua	 ma	 ka	 rua	 ma	 ka	 rua	 ma	 ka	 rua	 ma	 ka	 rua	 ma	 ka	 rua	 ma	 ka	 rua	 ma	 ka	 rua	 ma	 ka	 rua	 ma	 ka	 rua	 ma	 ka	 rua	 ma	 ka	 rua	 ma	 ka	 rua	 ma	 ka	 rua	 ma	 ka	 rua	 ma	 ka	 rua	 ma	 ka	 rua	 ma	 ka	 rua	 ma	 ka	 rua	 ma	 ka	 rua	 ma	 ka	 rua	 ma	 ka	 rua	 ma	 ka	 rua	 ma	 ka	 rua	 ma	 ka	 rua	 ma	 ka	 rua	 ma	 ka	 rua	 ma	 ka	 rua	 ma	 ka	 rua	 ma	 ka	 rua	 ma	 ka	 rua	 ma	 ka	 rua	 ma	 ka	 rua	 ma	 ka	 rua	 ma	 ka	 rua	 ma	 ka	 rua	 ma	 ka	 rua	 ma	 ka	 rua	 ma	 ka	 rua	 ma	 ka	 rua	 ma	 ka	 rua	 ma	 ka	 rua	 ma	 ka	 rua	 ma	 ka	 rua	 ma	 ka	 rua	 ma	 ka	 rua	 ma	 ka	 rua	 ma	 ka	 rua	 ma	 ka	 rua	 ma	 ka	 rua	 ma
---	---	---	---	--	---	---	--	---	---	--	---	---	--	---	---	--	--	---	--	---	---	--	---	---	--	---	---	--	---	---	--	---	---	--	---	---	--	---	---	--	---	---	--	---	---	--	---	---	--	---	---	--	---	---	--	---	---	--	---	---	--	---	---	--	---	---	--	---	---	--	---	---	--	---	---	--	---	---	--	---	---	--	---	---	--	---	---	--	---	---	--	---	---	--	---	---	--	---	---	--	---	---	--	---	---	--	---	---	--	---	---	--	---	---	--	---	---	--	---	---	--	---	---	--	---	---	--	---	---	--	---	---	--	---	---	--	---	---	--	---	---	--	---	---	--	---	---	--	---	---	--	---	---	--	---	---	--	---	---	--	---	---	--	---	---	--	---	---	--	---	---	--	---	---	--	---	---	--	---	---	--	---	---	--	---	---	--	---	---	--	---	---	--	---	---	--	---	---	--	---	---	--	---	---	--	---	---	--	---	---	--	---	---	--	---	---	--	---	---	--	---

vagy Basilius Magnusnak A költők olvasásáról ... című munkájában (mindkettő Hess András budai nyomdájában készült).

Érdekes, hogy a Jókai-kódexben Szt. Ferenc nevében (nem következetesen ugyan) gyakran találunk a nagy *F* helyett kettőzött kis *ff*-et. P. BALÁZS JÁNOS szerint (1981, 14) azokat a nagybetűket kettőzi az író szó elején (*f*, *l*), melyeknek nagybetűs alakja alig különbözik a kisbetűstől. Bár ez a magyarázat valószínűnek tűnik, feltehető az is, hogy az ilyenfajta betűkettőzésnek szakrális oka is lehetett.

4. Rövid összefoglalóm korántsem a teljesség igényével készült, csupán képet akart adni arról, hogy a mai szabályok kialakulásáig milyen színes és változatos út vezetett, s részben az érdeklődést is fel kívánta hívni a Magyarországon igen elhanyagolt paleográfia egyik kis, de igen lényeges problémájára.

Irodalom

- BERMANT, CHAIM, Ebla. Egy ismeretlen ókori civilizáció. Gondolat Kiadó, Budapest, 1986.
Jókai-kódex (XIV–XV. század.). Bevezetésekkel és jegyzetekkel ellátta P. BALÁZS JÁNOS. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981.
DIRINGER, D., Alfabit. Inosztrannoj literatura, Moszkva, 1963.
FAULMANN, CARL, Illustrierte Geschichte der Schrift. Reprint nach der Ausgabe von 1880 im A. Hartlebens-Verlag, Wien, Dert und Leipzig, 1990.
FRIEDRICH, JOCHANNES, Geschichte der Schrift. Glavnaja redakcija vosztočnoj literaturii, Moszkva, 1979.
GELB, K. E., Opüt izucsenyija pizma. Raduga, Moszkva, 1982.
JEAN, GEORGES, Az írás az emberiség emlékezete. Park Könyvkiadó, Budapest, 1992.
KÉKI BÉLA, KÖPECZI BÓCZ ISTVÁN, Az írás története. Gondolat Kiadó, Budapest, 1971.
KNEZSA ISTVÁN, A magyar helyesírás története². Tankönyvkiadó, Budapest, 1959.
The New Encyclopaedia Britannica XV. Chicago, 1985.
THOMPSON, E., An introduction to greek and latin palaeography. Oxford, Charendon Press, 1912.
WATTENBACH, W., Griechische Paleographie, Leipzig, Hirzel Verlag, 1895.
ZAMAROVSKY, VOJTECH, Kezdetben volt Sumér. Mladé letá–Móra Kiadó, Bratislava–Budapest, 1966.

KESZLER BORBÁLA

Név- és nyelvjárástani észrevételek

1. A Rábaközrel foglalkozó nyelvészeti irodalom egyik sajnálatosan hiányos fejezete a névtani. A felületes szemlélő azt gondolná, mindez azért van, mert a rábaközi nevek nem különösebben "érdekesek". Igen, felületesen nézve lehet – de csak így lehet – ezt gondolni. Általános tapasztalat ugyanis – a nyelvjárási adatokkal kapcsolatban CSÜRY BÁLINT emlegette VÉGH JÓZSEF visszaemlékezése szerint –, hogy csak azt mondhatjuk, ami van, illetőleg mi van meg; azt, hogy mi nincs, megfelelő gyűjtések és adatok hiányában nem. Mivel Rábaközben kevés névtani gyűjtés folyt, nem tudunk sokat a rábaközi nevekről. Amit azonban BALÁZS JUDIT gyűjtései és

feldolgozásai mutatnak (A ragadványnevek szerepe Rábaszentandrás névrendszerében. NytudÉrt. 114 [1982]; Rábaszentandrás család- és ragadványnevei. Magyar Személynévi Adattárak 15 [1977]), az egyértelművé teszi, hogy ezen a tájon is érdemes névtani gyűjtéseket végezni. Természetesen magam is gondoltam már korábban is szülőfalumban végzendő névgyűjtésekre. Hogy mindmáig tervek maradtak a tervek, annak nem az az elsődleges oka, hogy érdeklődésem inkább más területek felé vonzott, hanem az egyre növekvő időhiány, a számos más irányú elfoglaltság. A reményt azonban nem adom föl.

2. Az, hogy az emberek egy részének hivatalos neve mellett speciális elnevezése, ragadványneve is van, hamar tudatosul mindannyiunkban, hiszen már az iskolában szinte mindenki kap. Az is viszonylag korai, még gyermekkori tapasztalatunk lehet, hogy főként szüleink kortársai, akik nem voltak vagy nincsenek közelebbi kapcsolatban családunkkal, a fiúgyermeket az apa nevével illetik. Példaként saját esetemet is említhetem: a szüleim nemzedékébe tartozó – kivételesen fiatalabb – mihályiak úgy négyen-öten *Jóská*-nak szólítanak édesapám után mind a mai napig (természetesen nem javítottam s nem javítom ki a téves névhasználatot). A fordítottjára is van példám. Gimnáziumi – nem mihályi – osztálytársam nálunk járván a nyári szünetben *Jenő bácsi*-nak szólította édesapámat. E reflexek a férfinév-örökítés korábbi gyakorlatában lelik magyarázatukat. Abban sincs semmi különös, hogy egy másik faluba, közösségbe benősülő férfiak "elvesztik" családnevüket, s feleségük családi neve ruházódik át rájuk. Miként abban sem, hogy némelyeket csak ragadványnevükön ismernek a szűkebb közösség tagjai, családi nevüknek gondolván azt. Mindezek ismeretében is nagy volt a meglepetésem, amikor kiderült, hogy vannak szülőfalumban olyanok, akiket az egész faluközösség eredeti keresztnévük helyett egy másik keresztnéven ismer és szólít. Véletlenül derült ki ez, s hogy kiderült egyáltalán, az néhány idősebb adatközlőmnnek köszönhető, akik még emlékeztek a különös névcserékre. *Hajdú Mihály* megállapítása szerint "A Tiszántúl egyes községeiben szokásos dolog az, hogy a gyermekek egymást, de a családon belül is általában a gyermekeket, fiatalabb felnőtteket nem a keresztnévükön, hanem attól függetlenül, más névvel ... szólítják meg" (Magyar becézőnevek. 1770–1970. Bp., 1974. 189–90; a becéző nevek cseréjére l. *Ördög Ferenc*: NytudÉrt. 70 [1970]: 176–83). Majd így folytatja: "A nevek felcserélésének szokása ma is gyakori, minden vidéken megtalálható, legerőteljesebben azonban a Tiszántúlon, elsősorban Békés megyében" (i. m. 192).

Mihályiból mindössze három névcseréről van tudomásom. (Hangsúlyozom azonban, hogy ez nem célzott vizsgálat eredménye. Lehetséges tehát, hogy több is van.) Mindegyik esetben az egész faluközösségre érvényes névcseréről s nők elnevezéséről van szó, mindegyik esetében más volt a névcseré indítéka, s mindegyik esetre áll, hogy a névcserés név teljesen kiszorította a hétköznapi használatból a hivatalos keresztnévet.

Sz. S.-né Illés Ilonát *Gyöngyi néni*-nek, *Gyöngyi*-nek szólítják, e néven ismerik a mihályiak. Kisgyermekkori beceneve vált végleges nevévé. Nemcsak a hivatalos *Ilona*, a becenévként használt *Gyöngyi* is a szülők választása volt. – K. E.-né Németh Karolina *Sári*-ként, *Sári néni*-ként ismeretes, így szólítják a falubeliek. Új nevét

közvetlenül hivatalos keresztnevének kihirdetése, ti. a keresztelő után kapta. Akkor, amikor hazavitték a templomból s nagyanyja megjegyezte: lehetett volna *Sári*. S mit tesz a véletlen: az lett. – Illés Esztert (nem Mihályiban lakik már) csak *Marica*-ként, *Marica néni*-ként ismerik. A *Marica* nevet akkor adták neki (még kislány korában), amikor a mihályi amatőr színtársulat a Marica grófnőt mutatta be a helyi nagyérdeműnek. Mindez még a II. világháború előtt volt. A *Marica* név téves következtetésre ad módot. Többek úgy vélik, hogy a szóban forgó személynek *Mária* az igazi neve. Igen, a neveknek is megvan a maguk sorsa: így lesz az *Eszter*-ből *Mária*...

3. HAJDÚ MIHÁLY Sarusi Mihálynak a Magyar Krisztus című regényét (Bp., 1985) elemezve azt vizsgálta, hogyan él a szerző a nyelvjárás kínálta lehetőségekkel (Jászkunság 1989/5: 26–32). Megállapítása szerint az író sikeresen alkalmazta a népnyelvi elemeket s jellegzetességeket. A népnyelvi, nyelvjárási vonásoknak, fordulatoknak, sajátosságoknak stílusesszövekként való felhasználása kezdettől fogva máig jellemzi bizonyos íróinkat, költőinket. Tőke Pétert is, aki 1979-ben megjelent, Hanyistók című ifjúsági regényében egy rábaközi történetet dolgoz föl. Ki volt Hanyistók? A Magyar Néprajzi Lexikonban ez áll róla: "Hany Istók: 1749-ben a kapuvári anyakönyvbe bejegyezték, hogy két halász a Hanság mocsarában egy tízéves fiúgyermeket talált, aki meztelen volt, beszélni nem tudott, csak nyers ételt evett. Egy évig az Eszterházy-kastélyban tartották, majd megszökött ... A hagyomány szerint ujjai között úszóhártyya nőtt, testét pikkelyek borították. Beleszeretett egy Juliska nevű leányba, és amikor az férjhez ment, visszaszökött a mocsárba" (2: 462).

Tőke Péter, az író fölhasználja szereplői egy részének, illetőleg a cselekmény színhelyének az ábrázolásához a rábaközi nyelvjárás bizonyos szavait, néhány jellemző vonását. Megítélésem szerint jól, kellő stílushatást kelteve s hitelesebbé téve szereplőit. Ezek a népnyelvi betétek a rábaközi olvasóhoz, illetőleg a rábaközi nyelvjárást ismerő olvasóhoz még közelebb hozzák a cselekményt és a szereplőket, annál is inkább, mert a hely, ahol a történet játszódik, többségük számára ismert. Az ezt a nyelvjárást nem ismerő olvasónak kevés kivételt nem tekintve sincsenek azonban megértési nehézségei, mivel az esetek többségében könnyen érthető alaki tájszavakat közöl az író szereplői egy részét beszéltetvén. Előfordulnak a regényben valódi és jelentésbeli tájszavak is, ezeknek a magyarázatát néhányszor lapalji jegyzetben olvashatjuk. Például: *csopot* = göröngy, földdarab (178), *hótt csollán* = árva csalán (nem csíp) (92), *katalikbul* = nyugatról (124). Van példa szövegbe szőtt jelentésmagyarázatra, i. "A *somogyallában* – a tető és a padlat szögletében –" (263), "... a *kuruglával* ... Add ide ... felkapta a szikravonót" (272), "fellépett az alja mentén körbefutó kemencepackára – a *pócigra*" (267; a kurziválások tőlem: K. J.). Néhány esetben magyarázatlan marad a tájszó (*hergelik* 266, *hí* 266, *hombár* 263, *szelemengerenda* 263, *zsompor* 263). Most pedig lássuk, milyen nyelvjárási jellegzetességeket használ stílusesszövekként az író! Ő-ző alakokat (*föl*, *köll*, *öleg*: 39, 125, 177, 178 stb.), *hiszöl* (268), *l* előtti zártabb magánhangzókat (*gondulsz* 265, *erőmbüül* 162, *kataligbul* 124), *l*-ező formákat (*csinállá* 20, *halla* 176, *szomogyalla* 263), *ü*-ző alakokat (*gyün* *passim*, *megfüzeti* 162, *vüszöd* 159), labiális illeszkedésű toldalékokat (*elvüütö* 124), ikes ragozású igealakokat (*igyék* 19), *l* kieséses formákat (*hótt*

92), *-it* ragos helyhatározós alakot (*Kapuvárott* 25), *t-ző* formákat (*plzemet* 273), bizonyos egyedi alaki tájszavakat (*onnajd, fáintos: passim, kátöz* 'kiáltoz' 269). Gyakran előfordulnak a *kell* segédige alakjai (ma is eleven jellegzetessége a rábaközi nyelvjárásnak a *kell* ragozása), például: "Osztán mit köllök füzetni érte?" (176), azaz: aztán mit kell fizetnem érte? Több esetben azonban hibásak a közölt alakok, keveredik ugyanis az alanyi és a tárgyas ragozás bennük. Ilyen például a "ha el köllenek fogni a Hanyistókot" (149; helyesen így hangzik: ha el köllik fogni, tehát tárgyas ragozásban). További hibás alakokat l. 150–1, 158, 174, 177–8, 223, 228–30, 234, 257–8, 260, 279–80. Előfordul néhány olyan alaki tájszó is, amelyet a mai nyelvhasználat alapján nem tudok adatolni, de amelyeknek egy része korábbi följegyzésekben bizonyára olvasható (*ecsém, esmét, mível, nálammánál, tüle, megéhültem: passim*). Ezek azonban legföljebb a dialektológust zavarják, aki – akár akarja, akár nem – érzékeli, mi az, ami nyelvileg nem odavaló. Az irodalmi alkotások azonban – jól tudjuk – nem nyelvi leírások, ezért a nyelvjárásiasságokat más szempontból kell megítélnünk (az ezzel kapcsolatos tanulmányok bibliográfiáját l. SZATHMÁRI ISTVÁN, *A magyar stilisztika útja*. Bp., 1961. 594–6; l. még BÁRCZI nagy tanulmányát: *Nyelvjárás és irodalmi stílus: StilTan.* 62–115 és SEBESTYÉN ÁRPÁDÉT: *A tájnyelv mint stíluseszköz* Móricz Zsigmond műveiben. MNyj. 18 [1972]: 9–39).

KISS JENŐ

*Gugyori és Kutyakaparó I.** (Egy alföldi csárdanévtípusról)

A tizennyolcadik századnak és a tizenkilencedik század első felének jellegzetes pusztai építményei voltak a csárdák, melyek az utazás és a pásztorélet szempontjából (különösen a török idők alatt elnéptelenedett Alföldön) pótolhatatlanok voltak. A mindennapi életben betöltött szerepüket (vö. DANKÓ: *HBKézirTérk.* 207) jól példázza, hogy a pásztor- és betyárfolklor számtalan dalban örökítette meg őket. Legszébb példája ennek az a hortobágyi betyárnóta, amelyik a Hajdúböszörmény körüli csárdákat szedte strófába: "Poródon a *Békás*, Réten a *Tirimpó*, | Túlsó városszélen van a *Messzelátó*; | Cifra *Külső csárda*, táncos a *Novella*, | Átkozott a *Zöldág*, gyilkos a *Kaszárnya*".

A csárdák nagyobb számban a török hódoltság megszűntével jöttek létre. Kialakulásuknak kedvezett a megszilárduló élet- és vagyónbiztonság (GYÖRFFY GYÖRGY, *A csárda: Magyar falu – magyar ház*. Bp., 1943. 226), minek következtében megindult a közlekedés az országutakon. Az utazóknak szükségük volt pihenőhelyekre, ahol magukat és jószágukat elláthatták (SZABÓ ISTVÁN, *DebrKépKal.*

* Folytatása a NÉ. 16. számában.

30: 76), hisz a hajdani falvaknak csak a romjaival találkozhatott a pihenni vágyó. A Nagykunság 34 községéből csak hat, a Kiskunság 42 falujából mindössze nyolc, Békés 61 községéből pedig tizenöt élte túl a török világot (ANTALFFY GYULA, A honi utazás története. Bp., [1943]. 211; ld. még SZABÓ FERENC: Ethn. 85 [1974]: 333–4).

Az Alföld első csárdái gyakran az elpusztult falvak helyére telepedtek, közülük nem egy nevében megőrizte a hajdani település nevét. Ilyen volt például a Hortobágyon a *Kötelesi csárda* vagy a *Korpádi csárda* (ZOLTAI: DebrSzele. 8: 277). Előfordult az is, hogy a csárda a falu egyetlen kőépületének, a templomnak a helyére épült annak köveiből, mint például a századunkban elpusztult (*Szent*) *Ágota csárda* a karcagi határban (GYÖRFFY: i. h.).¹

Az első pusztai csárdák közül sok az alföldi pásztorépítészet jellegzetes építményében, ún. *putri*-ban kapott helyet.² Ennek oka egyrészt az volt, hogy a legtöbb helyen nem állt rendelkezésre elegendő megfelelő építőanyag, másrészt – mivel e csárdák közül nem egy titkos italmérő helyként kezdte pályafutását – a hatóságok elől is megpróbálták ilyen módon elbújni.

"A putrik 2–3 m széles és 1–1,5 m mély síkföldbe vagy partba vájt négyszögletes gödrök voltak voltak, melybe gádor vezetett le. Teteje nyerges tető volt, vagy pedig a gödör le volt takarva rudakkal, a rudakra nádat, szalmát hánytak, erre pedig földet." (GYÖRFFY: i. h. 213–4). Ezeknek a *putricsárdák*-nak az emlékét csak néhány alföldi csárda neve őrizte meg. Funkcionális-szemantikai szempontból a putricsárdára utaló nevek az épület alakjáról, állagáról elnevezett kocsmá- és csárdanevek közé tartoznak (vö. *Aligáll(ó)*, *Görbe*, *Kajla*, *Lapos*). Ennek a típusnak legelterjedtebb neve a *Gugyori* volt, míg Petőfinek köszönhetően a legismertebb a *Kutyakaparó*.

A putricsárdák nevei három nagyobb csoportba sorolhatók:

I. Az első típust azok a nevek alkotják, amelyek 'viskó, kunyhó, földház' jelentésű közszókból eredeztethetők, s vagy jelentéshasadással (önmagukban csárdanévvé válva) vagy grammatikai szerkesztéssel (a *csárda* névrésszel kiegészülve) lettek csárdanévvé.

Kulipintyó [Püspökladány] 1844: *Kulipinyó* (KECSKÉS GYULA, Püspökladány újkori története helyneveiben. Püspökladány, 1974. 287). Földbe vájt pusztai csárda volt, eleinte titkos italmérés lehetett. 1864-ben már egy dűlő neve, de ekkor még emlékeztek a csárdára.

Csárdaneveket sorolva GYÖRFFY ISTVÁN is említ egy pontosabban meg nem határozott *Kulipintyó*-t (i. h.).

¹Petőfinél is olvashatunk a csárdák illetén születéséről: "Hogy van, hogy e csárda kövekből épüle? | Holott kőtermésnek nyoma sincs körülle. | Itt régente falu avvagy város állott, | Mig nem nyögte hazánk a török rabságot; | ... | E hajdani várost földülta az ozmán, | Kő kövön nem maradt, csak az isten házán. | A templom maradt meg – de az is betegen – | Hogy a pusztulásnak gyászolója legyen. | És gyászolt a templom több hosszú századot, | Mig végre bujában össze nem roskadott. | Hogy haszna ne vesszen széthullott kövének, | Belőle e helyen csárdát építének." (A csárda romjai: Petőfi Sándor összes költeményei. Bp., 1972. 403).

²A csárdák ősi formája valamely halom oldalába vájt putri volt, ahol a csárdás bort mér az utasoknak" (GYÖRFFY, Pásztorépítés a magyar Alföldön: i. h. 217).

A *kulipintyó* 'kis ház; viskó' jelentése elég elterjedt volt a népnyelvben (MTsz. 1: 1246; ÚMTsz. 3: 628), a csárdanévből alakult.

Kutri [Dorozsma] "*Kutri* (nevű kocsmá Dorozsma területén)", "Az első katonai felvétel XVIII. 30. szelvényének »*Kutri wh*« feliratával azonosítható" (Magyarország történeti helységnévtára. [= TörtHnt.] Pest-Pilis-Solt megye és a Kiskunság (1773–1808). Bp., 1988. 140). Az ÚMTsz. a *kutri* szót 'putri' jelentésben ismeri (3: 658).

Pingyó 1. [Karcag] 1878: "a *Pingyó csárdához*" (BELLON, SzolMúzÉvk. 1973: 131); *Pingyó csárda* (SZÜCS, Pusztai szabadok. Bp., 1957. 102, 135). A Karcag és Kisújszállás közötti Karajános mocsár közlében jelzi SZÜCS SÁNDOR. 2. [Túrkeve] 1853: *Csudaballai pingyó* (SZABÓ: Ethn. 85 [1974]: 336); "»*Pingyó*« nevű *csárda*" (PESTYRE hivatkozva közli KECSKÉS, i. m. 287). Csudabala Túrkevéhez tartozó külterületi lakott hely, a SZABÓ FERENC idézte összeírás még Békés megye Sárreti járásához tartozóként említi.

KECSKÉS a *Kulipintyó*-val veti össze a *Pingyó*-t. Valószínűleg igaza van, és a *Pingyó* a *kulipintyó* Tiszántúlon használatos *kulipingyó* alakváltozatából (vö. ÚMTsz. 3: 628) rövidült. A *Pingyó* közszói használatára nincs adatom, lehet hogy csak csárdanévként fordul elő.

Putri 1. [Abony] 1830: *Putri csárda*. Az Abonyhoz tartozó Paládicsi pusztán állt, a másik neve *Lebuj* volt (SCHRAM: Nyr. 91 [1967]: 487). 2. [Ecseg pusztá] *Putri csárda* (BERECZKI: Ethn. 58 [1947]: 259, 262; DANKÓ: Nyr. 81 [1957]: 313, 315; SZÜCS S., Pusztai szabadok 138, 144; NÉPRLEX. 1: 467). Ecseg pusztá közepén, a mai Ecsegfalva körül állt, ott, ahol a Túrkevéről Egyházhalmára vezető út áthaladt a Berettyón. 3. [Péteri] *Péteri putri csárda* (PESTY FRIGYES kéziratos helynévtárából. Pest-Pilis-Solt vármegye és kiegészítések. Szentendre, 1984. 280). 4. [Szeged–Kiskundorozsma] 1778: "Diversorium *Putri*"; 1785: "*Putri W.[ürts]H.[aus]*"; 1826: "*Putrinál* (...) *Putrin* belől"; 1827: "*Putri* felé"; 1829: "[az] ut (...) a *Putrinak* visz"; 1830: *Putri kortsmánál*; 1831, 1855: *Putri*; 1877: "*Putri* rét d.[ülő]" (INCZEFI: NyudÉrt. 22 [1960]: 73); 1864: *Putri Csárda* (PESTY FRIGYES kéziratos helynévtárából 1. Jászkunság. Kecskemét–Solnok, 1978. 3); 1904: "Nevezetes volt a *Putri-csárda* is, valamikor gyülevész népeknek a fészke. Mellette kiterjedt nádas, amelyben megbújhattak szükség esetén" (Tömörkénytől idézi PÉTER L.: Nyr. 89 [1965]: 101); *Putri* (SzegSz. 1: 230; 2: 338). Szegedtől nem messze, Kiskundorozsma felé volt ez a híres csárda, a Maty hídjánál. SZABÓ F. szerint dupla fala volt a folyosójának, s így kiváló rejtkehelye volt a fegyvereknek és a rabolt kincseknek (A dél-alföldi betyárvilág. Gyula, 1964. 67). 5. 1840: *Putri kortsma* (SCHRAM: Nyr. 91 [1967]: 487). A ladányi határban volt, de hogy a sok Ladány közül melyikben, azt nem közlik.

A *putri* a földháznak, a szilaj pásztorok télire sárból és vesszőből épített, földbe ásott kunyhójának a legismertebb elnevezése (CzF. 5: 381; MTsz. 2: 234; ÉrtSz. 5: 864; NÉPRLEX. 4: 282), ezért is találjuk meg több csárda nevében.

Vinnyó [Debrecen] 1794: *Vinnyó csapszék* (Balmazújváros kamarai összeírása); 1851: *Vinyhó* vagy *Vinnyó* pusztai csárda (RÉVÉSZ: ÚjMMúz. 2/1 (1851/52); *Vinnyó cs.[árda]*; "a *Vinnyó* nevű *csárdát*" (ZOLTAI: DebrSzele. 8: 277; Révai-Lex. 10: 278–9

közötti térképen). Debrecen és Balmazújváros határán állt, ZOLTAI 1783-tól ismer rá adatokat.

A *vinnyó* ~ *vinnyó* tájszó 'viskó' jelentésben él(t) (CzF. 6: 1063; MTsz. 2: 1002). Az alakváltozatok kialakulásában bizonyára más 'kunyhó, putri' jelentésű szavaknak is szerepe volt.

II. Tárgyalt névtípusunk második csoportjába azokat a neveket tehetjük, amelyek a csárda épületének legjellegzetesebb vonására: annak kinézetére utalnak. Az ecsegi *Putri*-ről például ezt írják: "Földbe ásott bogárhátú nagy viskó volt" (Szűcs, Pusztai szabadok. 138), "Jellegzetes pusztai építmény volt. Félig a földbe volt süppedve, messzebről nem is látszott" (DANKÓ: Nyr. 81 [1957]: 313). Mivel ezeknek a földbe vájt épületeknek tulajdonképpen csak a tetejük látszott, s a leggyakrabban ez is be volt fedve a kiásott földdel, messzebről úgy néztek ki, mint egy földkupac vagy mint egy összeroskadt ház, ami tréfás asszociációval egy "guggoló, kuporgó" épület képzetét kelthette (vö. CSEFKÓ: MNy. 45 [1949]: 84). Éppen ezért ennek a típusnak a nevei a *guggol* ige szinonimáiból, a *gugyor(og)*-ból és a *kucor(og)*-ból keletkeztek. Hasonló névadó motívumuk alapján idesorolhatók volnának a (*Kutya*)*kaparás*, *Kutyakaparó*-féle nevek is, de ezeket az etimológiai problémák miatt külön tárgyalom.

Gugyori 1. [Biharpüspöki] 1834, 1896: *Gugyori csárda* (TIMÁR: MNy. 46 [1950]: 184; vö. még *Gugyoritanya*: Hnt. 1944: 242). 2. [Debrecen] *Gugyori* (OLÁH: NyF. 26 [1906]: 22; ZOLTAI: DebrSzle. 7: 278, 282; Uó., Debrecen a török uralom végén. Bp., 1905. 108; BALKÁNYI SZABÓ, Debrecen helynevei. Debrecen, 1865. 21–22); *gugyori* (SZABÓ: DebrKépKal. 30: 79; *Gugyori cs.[árda]* (ZOLTAI: DebrSzle. 8: 277); 1902: *Gugyori csárda* (TIMÁR: i. h.). 1731-ben építette Barak István tőzsér; Debrecentől délre a mikepércsi határ közelében volt. 3. [Egri] *Gugyori*: "Hajdani korcsmanév" (SzamSz. 1: 335). 4. [Fegyvernek, Bihar vm.] 1877, 1882: *Gugyori csárda* (TIMÁR: i. h. 183; Hnt. 1882: 109). A 1893-as Hnt. *Gugyori cs.* adata nyilvánvalóan nyomdahiába (179). 5. [Gyoma] *Gugyori-csárda* (HÉVVÍZI SÁNDOR, Gyoma földrajzi nevei: Gyomai tanulmányok. Gyoma, 1977. 437). Közelében volt a *Kucori-csárda*. 6. [Hajdúhadház] *Gugyori* (É. KISS: DebrDériMúzÉvk. 1967: 454). Hajdúhadház és Téglás között volt. 7. [Hosszúpályi] 1829–1851: *Gugyori csárda* (TIMÁR: i. h.). 8. [Kaba] *Gugyori-csárda* (KECSKÉS, i. m. 216). Kaba és Püspökladány között volt. 9. [Köröstarján, Bihar vm.] 1877–1907: *Gugyori csárda* (TIMÁR: i. h. 183–4; Hnt. 1882: 109; 1893: 179, 1907: 351). 10. [Magyarkéc, Bihar vm.] 1826: *Gugyuri*, 1827: *Gugyuri csárda* (TIMÁR: i. h. 183), *Gugyori csárda* (Hnt. 1907: 351). 11. [Nagygyanté (Mezőgyán)] *Gugyori csárda* (NéprLex. 1: 467). 12. [Túrkeve] *Gugyori* (SZÜCS SÁNDOR, A régi Sárrét világa. Bp., 1942. 33, 52; Uó., Pusztai szabadok 116); *Gugyori csárda* (TIMÁR: i. h. 184). 13. [Vésztő] 1864: *Gugyori csárda* (Békés megye PESTY FRIGYES helynévgyűjtésében 106); *Gugyori csárda* (DOMOKOS: Vésztő története. Vésztő, 1982. 379; SZABÓ: Ethn. 85 [1974]: 334; vö. még *Gugyori-lapos*: Magyarország földrajzinév-tára 2. Békés megye. Bp., 1980). Bizonyára a a vésztői csárdára vonatkozik SZABÓ "Békés megye, Sárréti járás" helymegjelöléssel közölt adata is: 1853: *Gugyori* (Ethn. 85 [1974]: 336).

GYÖRFFY ISTVÁN is említi egy *Gugyori*-t (i. h. 227), de helyét nem közli.³

Csárdanevünk eredetére több magyarázatot is ismerünk. Ezek egy része a *Gugyori*-k elterjedtségét és névrendszerbeli helyét megvizsgálva teljes bizonyossággal tévesnek minősíthető. DOMOKOS például a véstői csárdáról azt írja, hogy "Állítólag a kocsmároszt hívták *Gugyorinak*" (i. h.), míg É. KISS a *gugyi* 'pálinka' szóból próbálja megmagyarázni a *Gugyori*-t, ami szerinte a. m. 'gugyis, pálinkás'. Magyarázatából nem derül ki, hogy hogyan alakult a *gugyi Gugyori*-vá, ám az alakotani problémáknál súlyosabb ellenérv a csárdanevek rendszere, ugyanis a *Söröző*, *Borkóstoló* típusú eltekintve egyedül a felettébb bizonytalan adatoltságú *Papramorgó* csárda (helymegjelölés nélkül: CSEFKÓ: MNy. 46 [1950]: 168) említhető csak mint italáról elnevezett italmérő hely.

Figyelman kívül hagyva ezeket az elképzeléseket, annyi bizonyos, hogy a *Gugyori*-ban a *gugyor*- 'guggol' igető található (vö. *gugyorodik* 'leguggol': CzF. 2: 1131; MTsz. 1: 728; 'kuporodik, guggol': ÚMTsz. 2: 700; *gugyorog* 'guggol': BALLAGI 1: 471; SzegSz. 1: 518; *legugyor(odik)* 'lekuporodik, leguggol': ÚMTsz. 3: 780), ami a csárdanevekben gyakori *-i* deverbális képzővel (vö. például *Becsalí*, *Betéri*, *Csali*, *Kucori*, *Lebukí* stb.) alkotja a nevet (ugyanígy véli BALKÁNYI SZABÓ, i. m. 21–22 és CSEFKÓ is: MNy. 45 [1949]: 84). A névadás motívuma a közzétévők szerint a vendégek "viselkedése" volt (vö. a III. pont alatti nevekkel), ami a csárda kicsinységéből, alacsonyágából eredt: "ezek félig földbe vájt pusztai vendégfogadók voltak, s ha a vendég oda be akart menni, le kellett gugyorodnia, kucorognia kellett, hogy beférjen az ajtón" (Hévvízi: Gyomai tanulmányok 437; ugyanígy: BALKÁNYI SZABÓ, i. h.). Ez azonban inkább csak másodlagos motívum lehet, és feltehetőleg azon adatközlők magyarázatából származik, akik a csárdát eredeti "névszerzési" állapotában nem ismerték.⁴ Az természetesen tagadhatatlan, hogy a név (miként a II. pont alább felsorolandó többi neve is) komplex módon mindkét asszociációt magában hordozhatja, ám mégis valószínűbbnek látszik, hogy a névadás oka a csárda "guggoló" épülete. Erre a szemléletre utalnak Arany János sorai is, aki így ír egy pusztai vityillóról, csöszházról: "Füstös vityilló áll tehát, vagy ül, | Vagy guggol, összetörped, zsugorog | Sik pusztaságban mélán egyedül" (Arany János összes költeményei. Magyar Klasszikusok. Bp., 1978. 1: 603).

Kucorgó 1. [Nagykőrös] 1830: *Kutzorgó kortsma* (SCHRAM: NyT. 91 [1967]: 487). 2. [Ófehértó] *Kucorgó*, 1870: *Kuczorgó* (MEZÓ, A baktalórántházi járás földrajzi nevei. Nyíregyháza, 1967. 112). Ma egy szántó neve, hajdan csárda volt. 3. [Tiszafüred] *Kucorgó csárda* Egy 18–19. századi csárdákat bemutató térkép jelzi Martfű felé (SzolMúzÉvk. 1973: 180). 4. [Tószeg] 1864: *kuczogó* (PESTY FRIGYES kéziratos

³Valószínűleg egy csárda neve volt, illetve egy csárda nevéből származott 1. [Bere, Szatmár vm.] *Gugyori pusztá* (Hnt. 1944: 242); 2. [Csételek] 1828: *Gugyori* (HBKézirTérk. 295); 3. [Esztár] *Gugyori* (Magyarország földrajzinév-tára 2. Hajdú-Bihar megye. Bp., 1981); 4. [Kokad] 1930: *Gugyari dűlő* (HBKézirTérk. 314); vö. még *Gugyori-dűlő* (Mo. földr.név-tára 2. HBm.); 5. [Köbölkut, Bihar vm.] *Gugyori tanya* (Hnt. 1907: 351); 6. [Monostorpályi] *Gugyori* (külterületi lakott hely) (Hnt. 1967: 439; 1973: 555; 1985: 302; Mo. földr.név-tára 2. HBm.).

⁴Vö. "[A *Gugyori*] bizonyosan guny vagy tréfás nevezet a legugyorodástól, jelenteni akarván ezzel annak kicsinységét, alacsonyágát, mint a melyben csak gugyorodva lehet lenni, noha a jelenlegi csapszék épülete elég magas" (BALKÁNYI SZABÓ, i. h.).

helynévtárából. 2. Külső-Szolnok. Kecskemét–Solnok, 1979. 141); 1864: "Lapos halom (...) Ezen fekszik egy úgy nevezett *Kuczorgó csárda*" (PESTY FRIGYES kéziratost helynévtárából. Pest-Pilis-Solt 423). A 18–19. századi csárdákat bemutató térkép is jelzi (SzolMúzÉvk. 1973: 180).

BENKÓCZY említ valahonnan az Alföldről egy *Kucorgó* nevű csárdát (Nyr. 35 [1906]: 238), és van egy kiskunsági adat 1785-ből is: *Kutzorgó* (TörtHnt. Pest-Pilis-Solt... 94). Valószínűleg mindkettő a Nagykőröshöz tartozó csárdára vonatkozik.

Az ófehértói *Kucorgó*-ról azt tartja a néphagyomány, hogy "olyan kicsi, hogy csak kucorogtak benne a vendégek. Egy másik magyarázat szerint a csárdában három betyár lakott, itt kucorogtak, itt bújtak meg a pandúrok elől" (MEZŐ, i. m.). A névadás valódi motivációja bizonyára a *Gugyori*-éval azonos.

Kucori 1. [Gyoma] *Kucori-csárda* (Hévvízi i. h.). Nem azonos a közelben levő *Gugyori-csárdá*-val. **2.** [Szentés] 1838: "...*Kutzori kortszmák*" (CsmL /SzF/ Szentés Város Közönségének iratai 412/183. sz.); 1862: "*Kuczori Csárda* Kurcza gát mellett" (CsmL /SzF/ IV. 262); *Kucori (csárda)* (ZSÍROS KATALIN, Szentés földrajzi nevei. Szentés, 1990. 70). **3.** [Túrkeve] *Kucori csárda* (SZÜCS, Betyárok, pandúrok és egyéb régi hírességek. Bp., 1969. 149). Túrkeve és Törökszentmiklós között volt, nem lehetetlen, hogy a túrkevei *Gugyori*-val azonos.

Kuczori: Helyének meghatározása nélkül közli TURI MÉSZÁROS (Nyr. 10 [1881]: 144), és valahonnan az Alföldről BENKÓCZY (*Kucori*: i. h.).

Kuczorgó [Dorog és Tokaj között] *Kuczorgó csárda* (ANTALFFY, A honi utazás története 213). Mivel a Tiszántúlon nem szokásos a *kucorog* ige *kucorog* alakváltozata, amelyből az ANTALFFY idézte név magyarázható lenne, elképzelhető, hogy a *Kutzorgó* hibás olvasatából származik ez az adat.

KIS TAMÁS

Fehérvár, Fehéregyház, Fehértemplom

1992 őszén Sátoraljaújhelyen, a népvándorlás kor fiatal kutatóinak III. konferenciáján előadást tartottam "Fehér és Fekete. Duális társadalmi struktúrák a népvándorláskori népeknél" címen. Az általam akkor előadott elmélet a fehér és fekete színek szimbolikus jelentéséről logikusan vezetett oda, hogy előadásom végén a címben szereplő földrajzi neveknek is új magyarázatát adjam. Ugyan a konferencia anyaga megjelenik a Miskolci Herman Ottó Múzeum évkönyvében, de nem tartom hasznosnak, hogy a névtannal foglalkozó kutatók számára az őket érdeklő részt itt újra kifejtsem. Ehhez azonban először össze kell foglalnom előadásom tartalmát. Ez következik most.

A történeti forrásokban több népvándorláskori etnikum neve előtt szerepel a *fehér* és/vagy *fekete* jelző (pl. *fehér és fekete magyarok*). Ezeket előadásomban a

teljesség igénye nélkül felsoroltam, most ezt újra nem teszem meg. Az általam bizonyítani kívánt cél az volt, hogy *fehér* és *fekete* jelzővel az adott etnikum két egymással szembenálló csoportját jelzik, éspedig azért ezekkel a színekkel, mert azok a dualisztikus mítoszok két egymással küzdő főhősének, a jónak és a rossznak a szimbólumai. (A *fehér* és a *fekete* jelzők jó–rossz értelmű használata máig fennmaradt nyelvünk szólásaiban.) A színek jelentését a népvándorláskori népeknél már többször elemezték a kutatók. Munkásságuk eredményeképpen ismert az a rendszer, amelyben a négy égtájnak négy szín felel meg. A fehér a nyugat jelképe, a fekete északé, a kék keleté, a vörös pedig délé (DE SAUSSURE, L. 1923. 235–97; PRITSAK, OMELJAN 1953. 378; VÁCZY PÉTER 1940. 112–3). Egy másik rendszerben az etnikumon belüli kisebb egységeket – törzseket – lószínűvekkel különböztették meg (NÉMETH GYULA 1991. 100). A fehér és fekete színek együttes használatának jelentésére NÉMETH GYULA még nem tudott magyarázatot adni (NÉMETH GYULA 1991. 104/454. j). A probléma a magyar kutatás számára azért fontos, mert a korabeli források többször és viszonylag bőven szólnak a fehér és fekete magyarokról. Az elért eredmények közös vonása, hogy a fehér és a fekete magyarokat etnikai csoportoknak vélték. Az általános vélemény szerint a fekete magyarok a Kárpát-medence keleti részein laktak. Ezen belül van, aki az erdélyi gyulák népét látja bennük, mások inkább Ajtony népét, és olvashatunk olyan magyarázatot is, amely szerint a fekete magyarok vagy a kabarokkal, vagy a magyarokhoz csatlakozott összes keleti néppel azonosak. (PAULER GYULA 1899. 395/88. j; KARÁCSONYI JÁNOS 1904. 20; BALANYI GYÖRGY 1931. 14; HÓMAN BÁLINT 1935. 178; VÁCZY PÉTER 1938. 502; SZÉKELY GYÖRGY 1964. 51; HORVÁTH JÁNOS 1967. 107–10; GYÖRFFY GYÖRGY 1977. 166; GYÖRFFY GYÖRGY 1984. 769; KRISTÓ GYULA 1985. 11–7.) Előremutató volt LÁSZLÓ GYULA véleménye, aki a Honfoglaló magyar nép élete című művében azt írta, hogy a fehér és a fekete olyan jellegű osztályozás, mint a jurta jobb és bal oldalra osztása (LÁSZLÓ GYULA 1944. 202). Az etnoszemiotikai kutatások igazolták ezt a feltevést (VERES PÉTER 1976. 349–50). A kutatók közül TÓTH SÁNDOR volt az, aki megpróbált elszakadni a fehér és fekete magyarok etnikai csoportokként való értelmezésétől. A témával foglalkozó első tanulmányában hierarchikus különbségre gondolt: a fehér magyarok voltak előkelőbbek, a fekete magyarok pedig tőlük függő helyzetben voltak. Emellett azt is fölvetette, hogy a fehér–fekete színekkel a keresztény–pogány ellentétet is kifejezheték (TÓTH SÁNDOR 1983. 7–8). Később álláspontját úgy módosította, hogy a XI. század eleji források azokat nevezik fekete magyaroknak, akik oppozícióba kerültek az uralkodóval és a kereszténységgel (TÓTH SÁNDOR 1987. 28–9). A két elképzelés között szerintem lényegi különbség nincs, az alávetett emberek egyes csoportjai könnyen kerülhettek a hatalommal oppozícióba. TÓTH SÁNDOR két tanulmányával a fehér és a fekete magyarság problémája lényegében megoldódott. Bebizonyosodott, hogy ezek az elnevezések nem nyelvi vagy etnikai, hanem politikai egységet jelölnek. Ugyanez jellemző NÉMETH GYULA szerint általában a török nép- és törzsnevekre (NÉMETH GYULA 1991. 104). Az eddigi eredményekhez előadásommal csupán annyit próbáltam hozzátenni, hogy magyarázatot kerestem arra, miért éppen a fehér és fekete színekkel jelezték az etnikumon belüli ellentétes érdekű csoportokat. Ehhez bizonyítani kellett, hogy a magyar népi

kultúrában jelen voltak a dualisztikus mítoszok, és a mítoszok két főhősének, a jónak és a rossznak a fehér és fekete színekkel való szimbolizálása. Régészeti, történeti és néprajzi bizonyítékok egyaránt rendelkezésünkre állnak. A nevezetes nagyszentmiklósi kincs 2. számú korszóján ábrázolt négy jelenetről előadásomban megkíséreltem bebizonyítani, hogy azok a két ellentétes erőnek az évszakok váltásához kapcsolódó örök küzdelmét jelenítik meg. A korszón látható négy jelenet rokon azokkal az ábrázolásokkal – templomi freskókkal és krónikáink illusztrációival –, amelyeken László herceg (a későbbi Szent László király) és a leányrabló kun harcos küzdelmét örökítették meg. A nagyszentmiklósi 2. korszó ábrázolásait László herceg és a kun történetével már LÁSZLÓ GYULA összekapcsolta (LÁSZLÓ GYULA 1977. 63). Ez utóbbi történetről JANKOVICS MARCELL bizonyította be, hogy egy dualisztikus mítosz kései változata, keresztény szellemben történt átfogalmazása. László herceg és a kun vitéz küzdelmének mozzanatai párhuzamba állíthatók a csillagképek évszakonkénti változásaival, naprendszerünk bolygóinak mozgásával. A templomi freskók bevezető jelenete utáni négy jelenet a négy évszak jelképének tekinthető (JANKOVICS MARCELL 1987. 67–88), ugyanúgy, mint a nagyszentmiklósi 2. korszó négy ábrázolása. A freskókból és a krónikák illusztrációiból világosan kiderül, hogy László herceghez (vagyis a történet pozitív hőiséhez) a fehér szín tartozik, a kun vitézhez (tehát a negatív hőshöz) pedig a fekete. A Thuróczi krónika képén és a templomi freskókon László lova fehér, életfája világos színű, zsenge hajtásokkal. A kun lova fekete vagy vörös, fája sötét, elszáradóban lévő (JANKOVICS MARCELL 1987. 13–4, 105–26). Ez a megkülönböztetés nem véletlen, az ősi hitvilágból ered. DIÓSZEGI VILMOSTól tudhatjuk, hogy az uráli és altáji népek ősi hitvilága szerint a sámánok időnként állatalakban viaskodnak egymással. A két viaskodó bika vagy csődőr színe különböző. Előfordulnak valódi állatszínűek is, de a magyar néphitben szerepel a fehér és fekete bika alakjában vívott küzdelem is (DIÓSZEGI VILMOS 1978. 108–22). Ez utóbbi változat őrizte meg az eredeti színszimbolikát. A dualisztikus mítoszokból származtatható kettős szimbolikus szembenállások rendszere CLAUDE LÉVI-STRAUSS szerint a kulturális jelenségek többségére, a társadalmi szervezet, a nyelv, a gondolkodás, a hitvilág és a térelrendezés elveire egyaránt jellemző (LÉVI-STRAUSS, CLAUDE 1958.). Az archaikus népek világszemléletének egyik jellegzetessége a duális szimbolikus osztályozás. (Ld. az obi-ugor fratriákat.) Ennek segítségével értelmezik, rendszerezik az általuk megismert jelenségeket és alakítják ki mindennapi életük kereteit (IVANOV, VJACESZLAV VSZEVOLODOVICS 1969. 112; VERES PÉTER 1976. 350). Ez a szembeállítás asszimmetrikus, ítéletet tartalmaz: jó–rossz, igen–nem (KÖNGAS, ELLI KAJA–MARANDA, PIERRE 1972. 26). Véleményem szerint ennek az osztályozási elvnek a továbbélése figyelhető meg a történeti források azon adataiban, amelyek valamely nép fehér és fekete csoportjairól szólnak. A heftalíták, a kazárok és a magyarok ilyen csoportjairól szóló adatokból megállapítható, hogy a kialakulóban lévő hatalmi központok jelölték magukat fehér színnel és a hatalmi törekvéseiknek ellenállókat pedig feketével. A rendszer párhuzamba állítható a mai politikai élet jobboldali–baloldali osztályozó rendszerével. Úgy tűnik, hogy a kazárok és a magyarok esetében a fehér–fekete színszimbolikának emlékeit helynevek is megőrizték. Jelen cikkemnek tárgya ez.

Elsősorban a fővárosok, mint hatalmi központok neveit kell vizsgálnunk. A kazár főváros török *Szárigrsin* és arab *al Baida* neve egyaránt fehéret jelent, és a két magyar hatalmi székhely: *Székesfehérvár* és *Gyulafehérvár* neve is őrzi a *fehér* jelzőt. A történeti források – nevezetesen István király kisebb legendája – egyértelműen elárulják, hogy a *fehér* jelzőnek ezekben a városnevekben jelentésük volt: *Székesfehérvár*-ról a legendában azt olvashatjuk, hogy nevét különleges előkelősége miatt kapta (SRH 1937–38/2: 396). Ez az adat már korábban is fölkeltette a kutatók figyelmét: HORVÁTH JÁNOS méltóság- és rangjelzőnek tartotta a fehér színt a *Fehérvár*, *Fehéregyház*, *Fehértemplom* típusú helynevekben. Azonban ezt az új nézetét megpróbálta összekapcsolni azzal a hagyományos nézettel, amely a fehér színt az épületek építőanyagából vezette le, és nemigen tudott mit kezdeni *Gyulafehérvár* nevével, mivel idézett cikkében azt is bizonyítani próbálta, hogy a gyulák országrészét nevezik a források *Fekete* Magyarországnak (HORVÁTH JÁNOS 1967. 107, 109, 110). Az elmélet bizonytalanságai vezették GYÖRFFY GYÖRGYÖT arra, hogy a *Fehérvár*, *Fehértemplom* típusú helynevekben szereplő *fehér* jelzőt minden esetben az építőanyag színére vezesse vissza. Nagyon szellemesen kapcsolta össze azonban ezt a nézetét a források azon adataival, amelyek a fehér szín korabeli szimbolikus jelentéséről szólnak: véleménye szerint a *fehér* jelző azért bírt 'előkelő, királyi' jelentéssel, mert fehér kőből csak a királynak állt módjában templomot emelni, az egyszerű falusi templomok vályogból, vagy fából épültek (GYÖRFFY GYÖRGY 1977. 243, 318).

A fentiekből nyilvánvaló: a kutatás bizonytalanságai onnan erednek, hogy nem találtak magyarázatot arra, miért éppen a fehér színnek volt méltóság- és rangjelző szerepe. GYÖRFFY GYÖRGY, amikor a fehér jelzőt kizárólag az építőanyagra való utalásként értelmezi, kitér arra, hogy nemcsak fővárosok, hanem határvárosok is viselhették a *fehér* jelzőt nevükben, pl. *Nándorfehérvár*, valamint a kazár *Sarkel* vára, amelynek neve 'fehér épület'-et jelent. Én azonban bizonyíthatónak vélem, hogy határvárosok nevében is a hatalmon lévőkhez tartozást fejezte ki a *fehér* jelző. A szakirodalom szerint *Sarkel* vára a magyarok elleni védekezésül épült, ugyanakkor a források arról is szólnak, hogy a kazárok harcban álltak a fekete kazárokkal. Ezek az adatok szerintem ugyanarról szólnak. A fekete kazárok között keresendő (ha ugyan nem kizárólag ők voltak) függő, lázadó helyzetük miatt a magyarok, s az ellenük épült vár – jelezvén a hatalmon lévőkhez tartozását – ezért kaphatta a "*fehér* épület" nevet, annak ellenére, hogy nem főváros, csak egy határvár volt. *Nándorfehérvár* esetében pedig azt tartom figyelemre méltónak, hogy a *fehér* jelző egy idegen népnévvel társul, a magyar elnevezés tehát magában hordozza azt az információt, hogy ez a *fehérvár* nem a magyarok *fehérvár*-a, vagyis vezető rétegének központja, esetleg határvára. Nagyon érdekes a helyzet *Gyulafehérvár*-ral is. Nevét minden nehézség nélkül beilleszthetőnek tartom az általam elképzelt névadási szisztémába. Tudjuk, hogy a kazár kettős fejedelemség rendszerét átvették a magyarok is, mégis a kazároknál csak egy főváros nevében találjuk meg a *fehér* jelzőt, míg a magyarok esetében *Székesfehérvár* és *Gyulafehérvár* egyaránt őrzi ezt. Ez a két magyar hatalmi központ rivalizálására utal. A forrásokból tudjuk, hogy István király harcolt a gyula ellen és harcolt a fekete magyarok ellen is. A két dolog egy és ugyanaz: a gyula saját hatalmi

törekvéseit jelezvén, fővárosa nevében feltüntette a *fehér* jelzőt, a király pedig *fekete Magyarország*-nak nevezte azt a területet, jelen esetben a gyula országrészét amely nem fogadta el hatalmát.

A fehér és a fekete színek jelentéséről megfogalmazott elmélet tehát ebben az esetben sem mond ellent a történelmi forrásoknak. Magyarázatomat *Székesfehérvár, Gyulafehérvár, Nándorfehérvár*, a kazár főváros és *Sarkel* neveire tartom érvényesnek, mivel a forrásokból kellő bizonyossággal csak a kazárok és a magyarok esetében rekonstruálható a fehér–fekete megkülönböztetést alkalmazó duális társadalmi struktúra Kelet-Európában a késő népvándorláskorban.

Más a helyzet a *Fehértemplom, Fehéregyház* típusú helynevekkel. Esetükben elképzelhetőnek tartom, hogy GYÖRFFY GYÖRGY már említett magyarázata elfogadható. Saját alternatív magyarázatom bemutatásához megint vissza kell kanyarodnom sátoraljaúj helyi előadásom ismertetéséhez.

A magyarság körében nagyon sajátosan fejlődött tovább a fehér–fekete duális osztályozó rendszer: az Árpád-ház egyes tagjai is megkaphatták a *fehér* jelzőt. A források I. András királyról és testvéréről, Béla hercegről, a későbbi I. Béla királyról jegyezték ezt fel (HORVÁTH JÁNOS 1967. 101–5). Testvérük Levente azonban nem volt *fehér*. Véleményem szerint a krónikák elárulják, hogy miért: nem keresztény életet élt, pogány módon is temették el (SRH 1937–38. 344). Ezek az adatok újfent elárulják, hogy a fehér–fekete osztályozó rendszer a hatalom szempontjából pozitív–negatív megítélést tükröz. A krónikák azonban I. András királyt nemcsak fehérnek, hanem katolikusnak is nevezik. A két jelző összefonódása természetes dolog. A keresztény vallás a dualisztikus mítoszok egyes elemeiből is építkezett: Jézus Krisztus személye rendelkezik a naphéroszok egyes vonásaival, születése a téli napfordulóhoz, a nap évenkénti újjászületéséhez kapcsolódik. A keresztény állatszimbolika is épít a korábbi hiedelmekre, és az ördög fekete színe mutatja, hogy a jó ellentétét a hagyományos szimbólumrendszerben jelenítették meg. A kereszténység tehát annyiban lép túl a dualisztikus világnézetben, hogy csak az egyik oldal, a jó tiszteletét hirdeti. A kialakulóban lévő magyar állam hatalmának egyik pillére a kereszténység volt, és ezáltal szerencsésen egymásra talált az, hogy a hagyományos fehér–fekete duális osztályozó rendszerben a magyar uralkodó réteg a fehér oldalra helyezte magát, azzal, hogy a kereszténység is ezen az oldalon állt. Jézus személyében is azonosítható volt a két világmozgató erő közül a jóval. Ezt a párhuzamot a korai magyar állam tudatosan felhasználta belső pozícióinak erősítésére. Erre előadásomban régészeti példákat is felhoztam (a lándzsa mint Szent István szimbóluma, László herceg és a kun történetének ábrázolásai, a ludaspusztai kereszt).

A fentiek figyelembevételével térjünk vissza a középkori Magyarország *Fehéregyház, Fehértemplom* típusú helyneveire. Ezek száma olyan sok (kb. 20) az egyéb, építőanyagra utaló helynevekhez – pl. *Hímesudvar, Sövényháza, Veresegyház* – képest, hogy emiatt elképzelhető, hogy nevük nem az építőanyag színére utal. A gyakori építőanyag nem lehet egy épület megkülönböztető jegye, emiatt nem lehet megkülönböztető elnevezésre sem alkalmas. Lehetséges egy olyan magyarázat is, amely a fehér színnek és a kereszténységnek a korai magyar államban fennállt és a

fentiekben bizonyítani próbált összekapcsolódásából indul ki, tehát *Fehéregyház*, *Fehértemplom* helyneveink jelentése: 'keresztény templom'. Nem hallgathatjuk el ennek a magyarázatnak sem ellentmondásait: a nem ezzel a névvel illetett templomok is keresztény templomok voltak. Elfogadhatónak tartom GYÖRFFY GYÖRGY magyarázatát is, amely szerint ezekben a helynevekben a fehér szín a királyi udvarral való kapcsolatra, esetleg a templomok királyi alapítására utal (GYÖRFFY GYÖRGY 1977 243), viszont nem azért, mert csak a királynak állt módjában fehér kőből építkezni, hanem azért, mert ez a névadás levezethető a fehér színnek a hatalmi elithez való kapcsolódásából. Esetleg az is feltételezhető, hogy a *Fehéregyházak*, *Fehértemplomok* a fehér magyarok, tehát az államhatalomhoz hű, kereszténységükben erős közösségek templomai voltak. Ez a gondolat azonban már magában hordozza a továbblépés igényét is: meg kellene vizsgálni ebből a szempontból összes *fehér* elemű helynevünket (pl. *Fehérgyarmat* stb.).

Talán nem volt haszontalan a fenti helynevekkel ilyen sokat foglalkozni, mert segítségükkel a középkorban élt elődeink egész eszmerendszerébe, világtérbelmezésük alapjaiba pillanthatunk be.

Irodalom

- BALANYI GYÖRGY 1931: Szent István. Bp.
 DIÓSZEGI VILMOS 1978²: A pogány magyarok hitvilága. Bp.
 GYÖRFFY GYÖRGY 1977: István király és műve. Bp.
 GYÖRFFY GYÖRGY 1984: Államszervezés. Magyarország története I/1. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Bp., 717–834.
 HÓMAN BÁLINT 1935: A törzsszervezet bukása. HÓMAN BÁLINT–SZEKFI GYULA: Magyar történet I. 2. bővített, teljes kiadás. Bp., 153–80.
 HORVÁTH JÁNOS 1967: Székesfehérvár korai történetének néhány kérdése az írásos források alapján: Székesfehérvár évszázadai/1.
 IVANOV, VIACSESLAV VSZEVOLODOVICS 1969: Dvoicnaja klasszifikacija u afro-aziatszkih narodov. Narodi Afriki i Azii. 5.
 JANKOVICS MARCELL 1987: Csillagok között fényességes csillag. Bp.
 KARÁCSONYI JÁNOS 1904: Szent István király élete. Bp.
 KÖNGAS, ELLI KAJA–MARANDA, PIERRE 1972: Strukturális modellek a folklórban. Strukturális folklorisztikai tanulmányok. Documentatio Ethnographica II. Szolnok.
 KRISTÓ GYULA 1985: A fekete magyarok és a pécsi püspökség alapítása. Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica 82. Szeged, 11–7.
 LÁSZLÓ GYULA 1944: A honfoglaló magyar nép élete. Bp.
 LÁSZLÓ GYULA 1977: A nagyszentmiklósi kincs. Bp.
 LÉVI–STRAUSS, CLAUDE 1958: Anthropologie structurale. Paris.
 NÉMETH GYULA 1991: A honfoglaló magyarság kialakulása. Második, bővített és átdolgozott kiadás. Közzéteszi BERTA ÁRPÁD. Bp.
 PAULER GYULA 1899²: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. Bp.
 PRITSAK, OMELJAN 1953: Orientierung und Farbsymbolik. Saeculum 4.
 DE SAUSSURE, L. 1923: Le système cosmologique Sino–Iranien: Journal Asiatique. 235–97.
 SRH 1937–38: Scriptores Rerum Hungaricarum I–III. Edendo operi praefuit EMERICUS SZENTPÉTERY. Bp.
 SZÉKELY GYÖRGY 1964: Magyarország története a honfoglalástól Mohácsig. MOLNÁR ERIK–PAMLÉNYI ERVIN–SZÉKELY GYÖRGY szerk. Magyarország története I. Bp., 39–158.
 TÓTH SÁNDOR 1983: A fehér és fekete magyarok kérdéséhez. Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica 75. Szeged, 3–9.

TÓTH SÁNDOR 1987: Kabarak és fekete magyarok. Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica 84. Szeged, 23–9.

VÁCZY PÉTER 1938: Gyula és Ajtony. Szentpétery emlékkönyv. Bp., 475–506.

VÁCZY PÉTER 1940: A hunok Európában: Attila és hunjai. Szerk. NÉMETH GYULA. Bp., 61–142.

VERES PÉTER 1976: Duális osztályozó rendszerek. Ethnographia. 87: 348–58.

KLIMA LÁSZLÓ

Kódexneveink

A név azonosító funkciójának hangsúlyozása – és mindennapos gyakorlása – közben nem feledkezünk-e meg túlságosan könnyen a névadási aktus fontosságáról? A "használat" nem vezet-e oda, hogy a névadás indítékainak a keresése háttérbe szorul, vagy föl sem merül? A motiváció elhalványodása – sajátos módon – akkor válik különösen feltűnővé, amikor a név eredetére – a NySz. bevezetőjével szólva – "a legcsekélyebb eszmélkedés rávezet" (XV). Kódexneveink igen nagy hányadáról ez elmondható. A róluk való gondolkodás (a nevek "megelevenítése") nemcsak arra adhat alkalmat, hogy egy eddig kevésbé vizsgált névcsoport eredetbeli rétegeit föltérképezzük. Talán még vonzóbb az a távlat, ami a nevek m ö g ö t t fölsejlik: váratlanul föltáruulhat a "könyv sorsá"-nak egy-egy olyan mozzanata, amely a magyar történelem és művelődéstörténet tágabb összefüggéseibe is bevilágít.

Név vagy cím? A kódexekkel kapcsolatban helyesebbnek látszik a tágabb és rugalmasabb "név" terminus használata. Saját korukból származó címük legtöbbször nincs is (egész kivételes a Krisztina-legenda latin nyelvű címlapja: "Legenda sanctae Christine uirginis et martiris", vö. RMKód. 7 [1988]: 60); legfeljebb "incipit" jellegű témamegjelölés, mely már alkalmas lehet címszerű elemek kiválására: ApMélt. 1: "Vrnek neuebeh kezdetyk egh *konwetézeh* az zent apostoloknak meltosagokrol: es dóczosegekröl"; a leggyakoribb azonban az az eset, amikor az előkerülő, illetőleg a köztudatba bekerülő XV–XVI. századi kéziratos magyar könyvnek eleinte semmiféle neve vagy címe nincs: nevet kell neki adni. Az első híradásban a név kérdése többnyire fel sem merül: HORVÁTH ISTVÁN 1836-ban "még egy másik magyar kéziratot" említ (vö. Nytár. 6: XII. 1.) – ennek a neve később Kazinczy-kódex lesz. Az állandósuló megjelölések igen gyakran a műfajra utalnak: "Magyar Imádságos Könyv", "Egyházi vegyeskönyv" (később Winkler-kódex, vö. CodHung. 9 [1988]: 19). Az effajta elnevezések azonban annál kevésbé lehetnek megkülönböztető értékűek, minél több hasonló emlék került elő. Találkozunk olyan, megszilárdulóban levő elemekkel is, melyek – a motiváció azonossága alapján – több kéziraatra egyaránt ráillenek: egy darabig "Nagyszombati" nemcsak a ma is így ismert, hanem az Érdy-kódex is (vö. Nytár. 6: XII. 1.). Ilyen körülmények között a már említett azonosító funkciónak érvényt kellett szerezni. TOLDY FERENCÉ az érdem, hogy az ingadozásokat

kiküszöbölte, a névvel még nem rendelkező kódexeknek nevet adott, s ezzel a használat szabályait rögzítette. A magyar nemzeti irodalom c. munkájának idevágó fejezete (Pest, 1851. 2: 65–82) nemcsak a teljességre törekvő számbavétel és leírás, hanem a megnevezés szempontjából is úttörő jelentőségű.

Az alábbiakban kódexneveink eredetbeli rétegeit vázolom fel, a ma élő anyag alapján. Az utóbbi megszorítás azért szükséges, mert elképzelhető olyan tárgyalásmód is, mely a főt már jelzett folyamatot az egyes kódexek felbukkanásától kezdve követné nyomon: a kéziratból, s nem a névből kiindulva; a múltból haladva a jelen felé. E csábító, de igen szövevényes "deszcendens" módszert most félretéve a múltba való leszállás "aszccendens" módját választom, bízva abban, hogy a forrásvidékek így is megközelíthetők.

Eredet tekintetében a következő három fő csoport rajzolódik ki:

A) Tartalomra utaló nevek. Domonkos-kódex, Könyvecse (néha hosszabb, teljesebb formában, mely a rövidítésben is tükröződik: ApMélt.), Krisztina-legenda, Margit-legenda, Példák Könyve. – Az, hogy viszonylag kevés elem tartozik ide, korántsem meglepő: kódexeink többsége vegyes tartalmú.

B) Személynévre utaló kódexnevek. Az itt megjelenő több mint 30 elem több jellegzetes altípusba rendeződik; az, hogy melyik név hova sorolható, a kiadások előszava alapján állapítható meg.

a) A korábbi tulajdonos, illetőleg adományozó emlékét őrző nevek. – Kódexnevek helyett beszédesebb lesz itt a személynevek feltüntetése: Batthyányi Ignác erdélyi püspök, Gömör Károly pesti gyógyszerész, guary és felsőszelestei Guary Miklós földbirtokos, Jordánszky Elek tinnini püspök, Peer Jakab pozsonyi piarista tanár, Piry Cirjék érsekújvári ferences tanár, Simor János esztergomi érsek, Teleki Sámuel erdélyi kancellár, Winkler Mihály gödrei plébános, pécsi címzetes kanonok. – Két esetben nőnek állít emléket egy-egy kódexnév: Lázár Zelmának teljes neve, Dessewffy Virginiának pedig keresztnéve alapján. Végül az is előfordul, hogy az egyén mellett a család is hangsúlyt kap (Apor Péter és az Apor család), vagy éppen az kerül a középpontba (Festetics család, Lobkowitz család). – E csoport bizonyos pontokon érintkezik a következővel is; Kulcsár István és Lányi Károly itt is megemlítendő.

b) A kódex felfedezőjére, első ismertetőjére (vagy más, tudományos szempontból közvetlenül hozzá kapcsolódó személyre) utaló nevek. – Lássuk ismét az előbbieket! Birk Károly, a bécsi császári könyvtár igazgatója, Czech János győri polgármester, Érdy János régész, történész, Lányi Károly plébános és tanár, Ponori Thewrewk József régiségbúvár, továbbá a reformkori irodalmi élet több ismert alakja: Döbrentei Gábor, Kriza János, Kulcsár István és Vitkovics Mihály.

c) A régi magyar irodalom kutatóira tisztelettel emlékező nevek. – A következő tudósoknak állítanak emléket: Bod Péter, Cornides Dániel, Horvát István, Kazinczy Ferenc, Sándor István, Weszprémi István. A névadás az első öt esetben TOLDY FERENCTŐL származik.

d) Évfordulókhoz kapcsolódó nevek: József nádor félévszázados kormányzásának tiszteletére kapta nevét a Nádor-kódex; a Jókai-centenáriumot örökíti meg az 1925-ben hazakerült Jókai-kódex.

Az egész névcsoport kapcsán mindössze egy kérdést vetnék fel. Mennyire volt szoros a viszony egy-egy személy és egy-egy kézirat között? Elmondható-e, hogy "önként kínálkozott" a névadás? Egyes esetekre ez jellemző; ha azonban meggondoljuk, hogy Winkler Mihály egymaga három, Czech János két magyar kódexnek volt ajándékozója, Horváth István pedig igen soknak első ismertetője, akkor elsősorban a névadási lehetőségek tág köre és változatos volta tűnik ki.

C) Helynévre utaló kódexek. E típus az emlék előkerülésének, illetőleg őrzésének helyére utal. (Figyelmet érdemel az eddigiektől eltérő írásmód is: Kulcsár-kódex, de Keszthelyi kódex. A különbségtevés gyökere régi keletű, vö. ÓMolv. 246–7 is. TOLDY FERENCNél a kisbetűs írásmód különösen kiemeli a valóságvonatkozás elevevését: "A keszthelyi codex", i. m. 75) – A helynevek sora a következő: Bécs, Debrecen, Érsekújvár, Gyöngyös, Keszthely, Miskolc, München, Nagyszombat, Pozsony, Székelyudvarhely, Tihany.

Közülük háromra fordítanám most a figyelmet, ezek tanúsága ugyanis messze túlmutat egy-egy könyv egyedi történetén. Érsekújvári, Nagyszombati, Pozsonyi Kódex: ezek az elnevezések önmagukban is jelzik a Felvidék különös jelentőségét. Ha – továbbblépve – úgy tesszük fel a kérdést, hogy hasonló emlékeink közül melyek kerültek még elő ezen a vidéken, akkor a sor így bővül: az érsekújvári ferencesek könyvtárában őrződött meg a Czech-kódex és a Thewrewk-kódex is; ugyancsak egy érsekújvári tanár küldte meg az Akadémiának a Piry-hártyát. Nagyszombat nevéhez kapcsolódik – az említettekén kívül – az Érdy- és a Lányi-kódex is. Besztercebányán került elő a (Nyitraszerdahelyre utaló) Domonkos-kódex; Nyitrán – egy nevezetes iskolai dobálózás közben – a Jókai-kódex. Ilyen módon a ránk maradt magyar kódexállománynak mintegy egynegyede felbukkanását tekintve felvidéki eredetű. Ha – még tovább folytatva a nyomozást – arra is figyelünk, hogy a könyv korábbi történetére (főként: tulajdonosaira) vonatkozó megjegyzések (pl.: "Conventus Posoniensis") és egyéb szálak milyen gyakran vezetnek Pozsonyba, s közelebből a pozsonyi klarisszákhöz, akkor be kell látnunk: felsorolni is bajos volna az e körbe tartozó emlékek teljes körét. Valóságos típus rajzolódik ki előttünk, melyet – ha hinni lehet az olvasatnak – rendkívül tömören minősít a Simor-kódex 2. lapjára beírt bejegyzés: "posonika" (RMKód. 6 [1988]).

Hogyan vált Pozsony és Nagyszombat a magyar kódexirodalom gyűjtőhelyévé? E kérdést sokan vizsgálták, s számos kiadvány előszavában találunk rá beható választ (vö.: VOLF: Nytár. 8: XX. 1.; 9: V. 1.; SZABÓ DÉNES, GuaryK. CodHung. 3: XVIII–XIX. 1.; KIRÁLY ILONA, Árpádházi Szent Margit és a sziget. Bp., 1979. 161–3; stb.). Ezért itt csak röviden foglaljuk össze a legfontosabb tényeket. Ismeretes, hogy mind a szigeti domonkosrendi apácák, mind az óbudai klarisszák elmenekültek a török elől. Az előbbieket először Nagyváradra, majd Nagyszombatba, végül 1615-ben a pozsonyi klarisszákhöz költöztek. Ugyanitt találtak már korábban helyet az óbudai klarisszák, s hasonló utat jártak be – Pozsony és Nagyszombat felé menekülve – a premontreiek is.

1782-ben II. József feloszlalt több szerzetesrendet. Ekkor a könyvtárakat és a levéltárakat az állam számára tartották fenn, a rendtagok azonban magukkal vihették személyes tárgyait – így féltve őrzött kéziratokat is. (Meghökentő, de a

valóság sugallta kérdés: XVIII. századi apácák ezek szerint ómagyar szövegeket is olvastak?) "Így szóródtak szét kódexeink nagy gyűjtőhelyeinek, a pozsonyi és nagyszombati, illetőleg később budai és pesti klarissza kolostoroknak értékes kincsei szerte az országba, mindenfelé, amerre az egykori rendtagok csak laktak" (SZABÓ DÉNES i. m. XIX. 1.)

Kódexneveinkhez visszakanyarodva: a "Pozsonyi Kódex" elnevezés egyetlen emlékünkhöz jelölője; a XVII–XVIII. században azonban kódexeink jelentős hányada pozsonyi volt, pontosabban – történelmi körülmények folytán – azzá vált.

Utolsó megjegyzésünk egy visszatérő kérdéshez kapcsolódik. Ómagyar emlékeink kapcsán mindig felmerül a "mikor, hol, ki írta?" szövevényes kérdésköre. Későbbi korokra nézve sok tanulság származhat abból is, ha megvizsgáljuk: mikor, hol, ki fedezte fel. Esetleg: a névből kiindulva.

KOROMPAY KLÁRA

Nevek szinesztéziája

A szinesztézia különböző érzetterületeket párosító szókapcsolat (metafora, hasonlat, kép); a köznyelvi jelentésváltozások ősi, természetes formája (*harsány színek, szúrós szag*), az irodalomnak pedig jellegzetes stílus eszköze. Jellemző, hogy lényegére költő mutatott rá először, Baudelaire: "Les parfums, les couleurs et les sons se répondent" (Correspondances). A témakör anyaga és irodalma szinte kimeríthetetlen; jelzéként csak néhány cím: GOMBOCZ Z., Jelentéstan. 1926. 81–5; A m. stilisztika vázlatja. 1985. 92, 97–8; SZATHMÁRI I., A m. stilisztika útja. 1961. 518, 617; Kis magyar stilisztika. Bukarest, 1986. 111–4; P. DOMBI ERZSÉBET, Öt érzék ezer muzsikája. Bukarest, 1974; Uó: Tanulmányok a m. impresszionista stílusról. Bukarest, 1976. 38–44.

Meglepő mégis, hogy a nevekhez kapcsolódó szinesztéziákra még alig figyeltek föl, pedig ezek új oldalról világíthatják meg a kérdést, segítenek föltárni a jelenség lélektani forrásait, és nyomósítják stílusbeli szerepét.

A neveknek általában nincs a közszókhöz hasonló "jelentésük", vagy annak eredete elhomályosult. Legtöbbjüknek azonban – jelölő funkciójuktól és egyedi viselőjüktől elvonatkoztatva is – van sajátos hangulatuk. Játékos próbákkal boncolhatjuk, hogy bizonyos férfi- és női (kereszt)nevek mögött milyen arcot, alakot, egyéniséget érzünk. Az egyéni benyomás gyakran eltérő ugyan, de statisztikailag érvényesülnek határozott vélemény-tendenciák. Valami közös szemlélet, ösztönösen azonos látásmód, megjelenítő sugallat működik, hat tehát bennünk.

Különböző asszociációk mellett elsősorban a név hangzásának (vagy betűképe vizuális hatásának) van ebben szerepe. Bár nem beszélhetünk a hangok jelentéséről, kétségtelen, hogy – mint GRAMMONT francia fonetikus is kifejti – a hangokban rejlik

virtuális szimbólumértéket a szó (név) jelentése és asszociációs köre érvényre juttathatja, s hatását erősítheti.

A kérdésnek nagy (vita)irodalma van; néhány cím, utalásként: FOGARASI D. JÁNOS, A m. nyelv metaphysicája... 1834; ZLINSZKY ALADÁR, Művészi hangfestés és hangutánzás. 1927; FÓNAGY IVÁN, A költői nyelv hangtanából. 1959. 21–37, 245–9; SZATHMÁRI I., A m. stilisztika útja. 1961. 564, 617; UÓ, A hangszimbolikáról. 1970; ZOLNAI BÉLA, Nyelv és hangulat. 1964. 7–37; T. MOLNÁR ISTVÁN, A m. beszédhangok szubjektív elemi szimbolikája. 1984. Kand. ért.; KISS DÉNES, Játék és törvény. 1984; VÉRTES O. A., Bev. a m. hangstiliztikába. 1987; RÁCZ E., A belehallás. 1992.

A nevekhez kapcsolódó szinesztéziák – az írói megnyilatkozások szerint – meglehetősen egyenletlenül oszlanak meg az öt érzékterület közt.

1. Mivel elsősorban a név hangalakja kelt bennünk benyomást (l. KOVALOVSKY: Az irodalmi névadás. 1934. 11–9, 45–7; RÁCZ, i. m.), ez többnyire szintén hangjelenség-asszociációt indukál. Voltaképp nem igazi szinesztéziáról, nem más érzéklet körébe való átcsapásról van tehát szó ilyenkor.

Néhány szemléltető példa: "*Krúdy vadgalambbúgású szép neve*" (Rónai Mihály András, Magyar toll. 1991. 73) – [Tersánszky Józsi Jenő] "Ízlelgessük a nevét. A mássalhangzók torlódása után az a vidám, *füttyentő* becenév! (Galsai Pongrác: Népszab. 1976. VII. 25.) – "*Bilicsi Tivadar* olyan derűs, mint a neve, melyben cserfes madarak *csivitelnek*" (Bajor Nagy Ernő: Tükör 1975. II. 11.) – [Hajnal Anna költő] "*Neve folyó-mormolás, szél zúgása, nyírfa nyögése, a föld morajlik* így, a mindenség lélegzik ezzel a *sóhajtásszerű* szóval: *Anna*" (Bede Anna: Könyvvilág 1976/1). – "Már a neve [*Anna Mária*] is olyan, mint egy halk *sóhajtás*, amely itt röppen el a betegek ajkán" (Magyarország 1957. XII. 20.) – "*Gozsdu* [Elek, író]. Nem szeretem ezt a nevet. Úgy hat rám, mintha apró, rózsás malacok friss kukoricát *ropogtatnának*" (Deres 1908. V. 3.) – "Mintha *harangszót* hallanánk, amikor a *Kinga* nevet halljuk" (Virágkalendárium 1968: 174) – [A márványlapon lévő] "név után mintha *olló csattogott* volna: *Zwack Eliza*" (Vári Attila: ÉS 1988. I. 1.) – "*Denfert-Rochereau* [metróállomás] úgy hangzol, mint egy *átok*" (Radnóti M.: Páris) – [Utas a vonaton] "Elaludt, míg föl nem ébresztette egy kiáltás, mely mint a *lövés*, úgy hangzott: *Bonn!*" (H. Böll: Tükör 1981. X. 18.) – "*Orgonazúgásként* zsong a *Házsongárd*" [kolozsvári temető kert neve] (MN. 1993. II. 25.) – "Fraknó várának [Burgenland] német neve: *Forchtenstein krákgást és köpést* egyszerre idéző" (uo.).

2. Talán leggazdagabb a szín-szinesztéziák csoportja, általában a látásérzetekkel kapcsolatos típus, annak jeléül, hogy a szem nyújtja számunkra a legmozgalmasabb benyomásokat, színek és formák ezernyi változatát. Jellemző a példák bősége is; legtöbbjük egyes keresztnemekhez ösztönösen társított hajszínnal utal. E vélekedések azonban erősen szubjektívek, s gyakran egymásnak ellentmondók.

a) "Vannak *szőke* nevek, vannak *barna* nevek. Pl. a *Mária, Margit, Olga* neveket *barnának* érzem. Ha *Erzsikéről, Éváról, Liliről* hallok, mindig *szőke* nőt képzelek" (Szép E.: PH Vasárnapja 1993. VII. 23.) – "*Emese* ápolónő volt. S ahogy nevéhez illett, *szőke*" (Fenákel Judit: Népszava 1965. VII. 11.) – "*Betty ... Szőke* angol

lány képzetét társítja a keresztneve" (MN. 1969. XI. 9.) – "*Badár Erzsi ... Szőkeséget, röppenő mozgást, kék szemet képzeltem hozzá. Talán az Erzsi név kedves fürgesége, a Badárnak a madárhoz hasonló hangzása, talán a Badár-cserepek derűs színezése miatt*" [S talál egy cipő-jóságú nénit] (Nők Lapja 1959. VI. 25.) – "Ha kimondok egy nevet, nyomban egy sereg fogalom és emberi tulajdonság társul vele a képzeletemben. Például ha azt mondom: *Anna*, pufók képű, kövérkés, *hirtelenszöke* hajú leányt látok, nagy, égszínkék szemekkel" (Benda Jenő: PH 1937. VII. 25.) – "Egy *sötétbarna* fiú nem lehet *Dönci*" [Vélekednek beszélgető lányok] (ÉS 1964. X. 24.) – "*Margit* szép volt, *mézsöke*, mint a fiatal őzek, s örökön mosolygott a pillantása. *Ágnes*, a *fekete Ágnes*, komoly volt, kontyot viselt" (Bárány T.: MN. 1961. IX. 12.) – "Behunyom a szemem, el akarom képzelni *Izabellát*. Erős termetű, *fekete hajú*, kissé elhízott, 40 körüli" (Tabi L.: MN. 1971. II. 7.) – "*Izabella?* Csak *fekete szemű* nőt hívhatnak így" (Rab Gusztáv, Rokonok és ismerősök. 1942. 388). Vö. a 3. pontot: az *Izabella* névhez kapcsolódó másfajta szinesztéziát. A nevek általában több, viselőjükre jellemző képzetet is földidéznek. – "Elöttem állt a hatalmas fizetőpincér, akin fekete volt minden...még a neve is méltóságos és *fekete: Gusztáv*" (Kodolányi J., Tavasz fagy. 1926. 15) – "A férfiban volt valami romantikus és lovagias, szenvedélyes, mélabús és mégis határozott vonás, ami igen jól illett e *sötéten árnyalt*, vad névhez [*Marmaduke Bonthrop Shelmerdine*] – a névhez, amely Orlandót a varjak *acélkék* csillogására...emlékeztette" (V. Woolf, Orlando. Gyergyai A. ford. 1945. 258) – "Talán a *Lajosban* az »a« és az »o« *barnasága*, borongóssága" [Nagy Lajos nehéz és megkeseredett írói pályájának rejtett magyarázata] (Molnár Géza: Népszabadság 1987. XII. 31.).

b) A látási érzetek szinesztéziacsoportjának egyéb, elvonatkozottabb esetei: Már klasszikus példa Kosztolányi verse az *Ilona* névről: "Énnekem / Szín is ez / Halovány / *Kék-lila*, / Halovány / *Anilin*, / *Ibolya*, / *Ilona*." (Vö. Harsányi Zsoltnak írt levelét: Nyr. 99 [1975]: 125.) – Ugyanő írja *Adynak* ezt: "Az ön nevének hangzása ... mindig úgy hatott reám, mint valami *fehérség*, valami *kékesen csillogó tisztaság*" (A. E. vál. lev. 162) – "*Cecília: acetilén lángú fehér*" (Marsall László: ÉS 1975. VII. 12.) – Babits egy idős nagynénjének finom lényét az *ezüst* szó hangulattársításával tudja legérzékletesebben felidézni: "*Nenne* édesapám idősebb nővére volt. Nekem úgy tűnt fel mindig, mintha ezüstből volna. A haja csalódásig ezüst, az arca oly finom, ... mint ezüst filigrán-munka; és a mosolya fénye is az ezüst fénye volt, és a hangjánál tisztább ezüstcsengést soha nem hallottam. Nekem úgy tetszett, mintha még a neve is, ahogyan otthon hívtuk, a *nenne* szó ellenállhatatlan halk *ezüst* fények és csengések képzetét idézné fel" (Gólyakalifa 10).

c) Egy újságíró a következő kérdést tette fel többeknek: "Véleményük szerint alacsony ember-e *Sztravinszkij* vagy magas? Meglepi volt az eredmény – írja. A kérdezettek 99 %-a *igen magasnak*, hosszú ujjúnak képzelte" (MN. 1962. VI. 17.) – "*Pál: sudár* termetű, szűrös szemű, pattogó hangú, határozott férfi" (Benda J., i. h.) – "A *darabos* apáca: *Klára* nővér, ez *bukta alakját* is kirajzolja" (Németh László a Nagy család c. darabjának névválasztásáról: Mai témák. 1963. 194) – [Erzsi, akit *Evelinnek* szólít lovagja:] "Ez a szó is olyan *karcshú*, mint én, és amikor azt mondja nekem, *Evelin, kftgyöző vonalra* gondol, s ez illik hozzám" (Csányi László: ÉS 1980. XI. 22.).

3. Meglepő, hogy a szaglász-érzet majdnem hiányzik a névszinesztéziákból. Krúdy írja ugyan, hogy "a neveknek szaguk van, amelyek nyomban megütik az ember orrát, amint hallja őket" (Asszonyosságok díja. 142), de úgy érti ezt, hogy a név jellemzi viselőjét.

[*Izabella*] "a bús királyi asszony...kísérget régi, *illatos* nevével" (Áprily L., Így akarja a sors) – "Egy *ámbrailatú*, dallamos *leánynév*" (Th. Storm, Zur Taufe. A névválasztás fontosságára utaló vers nem kötődik határozott névhez.).

4. Aránylag kevés a nevekhez társuló íz-asszociáció is:

"Napsugarak zúgása, amit hallok / Számban *nevednek jó* tze van, / Szent mennydörgést néz a két szemem, / *Istenem*, istenem, istenem." (Ady: Köszönöm, köszönöm, köszönöm) (Három sorban három szinesztézis ösztönös-tudatos halmozása.) – "*Máli* [Lesznai Anna eredeti neve]...Olyan íze volt a szájamban a nevének, mintha érett és illatos *málnaszemet* kaptam volna be. És piros volt a neve, mint a valóságos málnaszem" (Dénes Zsófia: ÉS 1966. X. 8.) – "A régi patinás nevek különös hangulatot árasztanak. *Anna* – mondjuk, és szinte érezzük a *tejeskávét*, a finom *kalács ízét* és illatát" (Virágkalendárium 147.) – "*László fanyar*, *Béla keserű*" (Szilágyi György: Ludas M. 1954. VIII. 26.).

5. Hogy a hagyományos sorrendben utolsó tapintásnak szinte a látásával egyenrangú létfontossága van, jelzi a köznyelvben élő idevágó szinesztéziák tömege (*nehéz sóhaj*, *hideg tekintet*, *éles hang*, *lány szellő* stb.), s megerősítik ezt a nevekkel kapcsolatos irodalmi példák is:

"*Katalin?* *Hideg* és fényes, mint egy ékszer" (Rab G., i. m. 389) – "Nagyon dalolt a név zenéje bennem... / s a holt professzor nevét idéztem, / akinek egyszer meleg lett a vére / *Aletta van de Maet meleg nevére*" (Áprily L., Tavasz a házsongárdi temetőben) – "*Anna* – ismételte Vizyné a *puha*, kedves nőnevet" (Kosztolányi, Édes Anna. 34) – "*Ágnes* nevéhez hasonlóan *lány*, *selymes*, *bolyhos* és szelíd, mint egy báránka" (Boldizsár Iván: MN. 1960. III. 20.) – [A *Viola* név számomra] "jóakarátú, hiszékeny, néha kissé tétova nőket takar. Az *Ola* rövidítés ezt az alakot *gömbölydeddé* teszi, *elpuhítja*. *Ola*...olyan *lány* és bizalomgerjesztő, mint az »*Ola*« szónak a lejtése" (Bernáth Aurél, Utak Pannóniából. 1960. 131) – "*Marlene Dietrich* neve *simogatással* kezdődik és *ostorcsapással* végződik" (Jean Cocteau: MN. 1990. III. 18.)

Bővebb elméleti körítést és elemzést mellőzve adom közre az adalékokat, remélve, hogy valakiben érdeklődést kelt a téma iránt, s egy magvas tanulmánnyal tovább gazdagítja majd Hajdú Mihály sokszínű s fáradhatatlan sorozatát, a Névtani Dolgozatokat.

KOVALOVSKY MIKLÓS

Zsidó vallásúak névmagyarosítása Baján (1895–1945)

Egy vidéki kisváros, a Duna menti Baja anyagát gyűjtöttük ki az anyakönyvekből, és ennek birtokában kíséreltük meg az 1895 és 1945 között itt születettek névváltoztatásait rendszerezni. A város nemzetiségi összetételét és a névtípusok összefüggését külön is vizsgáltuk. Kiderült, hogy a zsidók névmagyarosítását külön is érdemes elemezni, mert más jellemzőket mutatnak. A 123 zsidó vallású által benyújtott kérvényen 106 különböző név szerepel, s megoszlásuk a következő:

földrajzi név	48	39%
közszoói eredetű	47	38%
utónévből alakult	18	15%
egyéb	10	8%

A földrajzi névből alakult családnevek nem képviselnek olyan túlnyomó többséget, mint az az egész névanyagban tapasztalható volt, alig haladja meg a közszoói eredetűeket. Az új nevek típus szerinti megoszlása az egész névanyagra vonatkozóan: földrajzi név 60%, közszoói eredetű 25%, utónévből alakult 5%, egyéb 10%. A másik jellemző eitérés, hogy az összes olyan esetnek, amelynél családnévül utónevet választottak (94), húsz százalékát zsidók vették fel, s a névválasztás ezen módja rájuk mondható jellemzőnek.

Érdekesen alakul a zsidók esetében az új név típusa szerint a korszakonkénti megoszlás:

	1895–1918	1919–1944	1945–1984
földrajzi név	7 20%	7 27%	34 54%
közszoói eredetű	19 56%	14 54%	14 22%
utónévből alakult	5 15%	4 15%	9 14%
egyéb	3 9%	1 3%	6 10%

A százalékos megoszlás igencsak megváltozik 1945 után, hiszen addig a közszoói eredetűek adták az új nevek több, mint felét, ezt követően azonban a földrajzi nevek haladják meg az 50%-ot. Az utónév családnévül választása mindhárom korszakban azonos súllyal szerepel.

Az arányok ilyen mértékű eltolódása mindenképpen figyelmet érdemel. Az 1944-ig terjedő időszakban a közszoóból alakult vezetékneveken van a hangsúly, és a névváltoztatások egy jellemző formája alakult ki, amely kitermel egy olyan névanyagot – ugyanúgy, mint II. József rendeletét követően –, ami származásukra utal. (A Magyar Zsidó Lexikont [Budapest, 1929., a továbbiakban MZsL.] lapozgatva feltűnt, hogy egyes nevek, melyek a bajai névanyagban is szerepelnek, nagyon gyakoriak, több neves zsidó vallású művész, tudós viselte.) Az 1917-ben megjelent Magyar Névkönyv bevezetője is ezt támasztja alá: "A negyvenes években (1840) eleinte mondvacsinált nevek uralkodtak. Új módi, nyakatekert, keletkezésük bélyegét magukon hordó. Aztán jött a bizonytalan tapogatózás ... Ekkor keletkezett az első visszahatás, a történelmi nevek miatt az -y kérdés. A csúfolódás az ötven krajcáros új

magyarokkal. És így telt meg a *Radó, Sugár, Róna, Rónai* stb. nevek ezreivel a telefonkönyv" (LENGYEL ZOLTÁN, Magyar Névkönyv. Budapest, 1917. 8).

Megvizsgáltuk a bajai zsidók névválasztását az 1917-ig terjedő időben, és az említett nevek ebben is előfordulnak. A 34 zsidó kérvényező közül 17, éppen a fele, olyan új nevet választott magának, mely a Névkönyv írója és összeállítója szerint túl sokszor fordul elő, ezért felvételét hangsúlyozottan nem javasolja. Mivel az első világháborúval záródó időszakban a névmagyarosítások legnagyobb részét (Baján 35%, országosan közel 70%) a zsidók jelentik, ebből következik, hogy e neveket ők választották elsősorban.

TRÓCSÁNYI GYÖRGY 1933-ban megjelent tanulmányában is egy kialakult, jellemző zsidó névkörre utal: "Gátolja a mozgalomnak intenzívebbé válását az a tény, hogy ... a zsidóknak már előbb bekövetkezett tömeges névmagyarosítása a magyarosított nevek bizonyos csoportjának olyan jelleget adott, amit szeretnénk a lehetőségekhez képest elkerülni" (TRÓCSÁNYI GYÖRGY, Névmagyarosítás: Társadalomtudomány 1933/3-4: 1-20).

A MZsL. is szól a gúnyolódásról: "A magyar társadalom hosszú ideig jó szívvel fogadta a névmagyarosító áramlatot, már azért is, mert igazolta a magyar kulturbefolyás felsőbbbségét és elősegítette az asszimilációt. Később féltékenységet támasztott a magyar név varázsába vetett bizalom, lassan-lassan elhomályosult, és a zsidók inkább gúnyt, mint elismerést arattak a névmagyarosítással ... A névmagyarosító mozgalom szembeállt a gúnyval, és a forradalomig [1919] állandó növekedést mutat" (MZsL. 550).

A földrajzi névből alakult családnevek kerülése talán éppen azzal magyarázható, hogy igyekeztek elkerülni a hangzatos *-i* képzős neveket, mely a gúny céltáblájává tehetné, s tette is őket. (A nemességet kapott zsidók a múlt század végétől az *-i* képzős alakot választják birtokaik után, a magyar nemesség családnévanyagának jellemzőihez hasonlóan: MZsL. 642-7.)

Az 1944 utáni korszakban talán azért szaporodott meg a földrajzi nevek fölvétele, mert az *-i* képzős forma a hasonulást, a leginkább magyarnak tekinthető név mögé rejtőzést szolgálta, ugyanis kialakult a zsidó névválasztásnak egy jellemző formája, mely főként községi eredetű volt.

A zsidók esetében is megfigyelhető, hogy nevük kezdőbetűjét zömmel (79%) megtartják, de a hangzásbeli hasonlóságra már kevésbé figyelnek oda. Igaz, van olyan név is, mely fonetikus átírásban már magyarnak hat (*Reich-Rajk, Reis-Rajz*).

A tükörfordítás is ritka, mert a XVIII. századi kényszerű névválasztás miatt sok a fordításra alkalmatlan. Négyen éltek mindössze ezzel a lehetőséggel.

A származás névbeli megmentésére is akad példa. Ilyen a *Kohn-Pap* névváltoztatás. II. József névrendelete következtében gyakori volt a zsidók között, hogy rövidítésneveket (abbreviaturás) választottak, ezek között szerepel a *Kohn*, mely a kohániták, a papok leszármazottait őrizte meg a névben (SCHEIBERNÉ BERNÁTH LÉVIA, A magyarországi zsidóság személy- és családnevei II. József névadó rendeletéig. Bp., 1981). Ezt a jelentést vitte tovább a *Pap* családnév is egy korai (1903) névmagyarosításban.

Két esetben választották apjuk, illetve a maguk utónevét családnévként, egyszer pedig az apa foglalkozását (*Lakatos*).

A bajai névanyag egészét vizsgálva, a zsidó névváltoztatások a változatosabbak, kevesebb a mesterkéltség, magyarkodó és hivalkodó közöttük, mely egyrészt a természetes asszimiláció (1895–1919), másrészt a második világháború alatti szörnyűségek következtében, az azonosulás vágya, illetve a félelem és rejtőzködés miatt érthető is.

KÓHEGYI MIHÁLY–MERK ZSUZSA

Adatok és szempontok a magyar helynévadás kialakulásához a X–XI. század fordulója táján

A legrégebbi magyarországi oklevelek frissen megjelent corpora (DiplHungAnt. 1.) azokat a – Szent István nevéhez fűzhető – okleveleket, amelyek valódiak vagy interpoláltak (azaz későbbi betoldások mellett valódi részeket tartalmaznak), nem csupán kései említésben maradtak fenn, és helyneveket foglalnak magukban, a következő kronológiai sorrendbe állítja és ekként minősíti:

1. pannonhalmi alapítólevél, 1002. júl. 1. és szept. 1. között, interpolált;
2. veszprémi oklevél, 1009., valódi;
3. pécsi alapítólevél, 1009. aug. 23., interpolált;
4. veszprémvölgyi alapítólevél, 1018 körül vagy után, valódi.

E négy oklevél minősítését (azt, hogy kettő valódi és kettő interpolált) elfogadjuk, s a négyből háromnak – a három latin nyelvűnek – a keltével sincs különösebb probléma. A veszprémi és a pécsi oklevél 1009. évi dátumot visel, a pannonhalmi oklevélen található 1001. évi kelet 1002-re történő javítása indokolt. A veszprémvölgyi görög nyelvű diploma keltezetlen, s mivel felmerült, hogy kiadója, a keresztény István (Stephanos khristianos) nem csupán Szt. István lehetett, hanem a kereszttségben szintén Stephanos (István) nevet nyert Géza is, így itt az 1018 körüli vagy utáni kelet nem vitán felül. A helynevek szempontjából azonban a pannonhalmi alapítólevél 1002. évi kelte is kétséges. A helynevek ugyanis nem az oklevél törzsében, hanem a Krisztus-monogramját és a keltezt követően mintegy függelékszerűen helyezkednek el. GYÖRFFY GYÖRGY úgy vélekedett, hogy "az oklevél írása és megpecsételése után néhány évvel történt meg az ünnepélyes felszentelés. Ez alkalommal adományozott István király birtokokat az apátságnak, s ezt pótlólag az oklevél aljára vezették" (István király és műve. 1977. 181), majd a most kiadott oklevél-corporumban ennek időpontját 1005 körül jelölte meg (DiplHungAnt. 1. 38), de a szövegkiadásban az interpoláció jelével (<...>) nem jelölte, azaz lényegében egykorúnak vette az 1002. évi kiállítással. Mivel azonban e pótlás időpontját illetően más vélemények is vannak, a helynevek – és azok lejegyzésének – 1005 körüli keltezése nem áll vitán felül.

Vajon a helynevek vizsgálata – amely egyszersmind a magyar helynévadás korai szakaszának vizsgálatát is jelenti – nem segít-e a kronológiai bizonytalanságok eloszlatásában? A veszprémvölgyi alapítólevél esetében PAIS DEZSÓ már gondolt erre, de arra a végeredményre jutott, hogy mivel annak "nyelvi vonatkozású anyagában nem sok olyan mozzanat figyelhető meg, amely legrégebb nyelvemlékeinknek ... aránytalanul gazdagabb adalékaihoz viszonyítható és a magyar nyelvtörténet bizonyos szakaszának jellemző sajátóságaként meghatározható volna, éppen ezért hiábavaló erőlködés volna nyelvészeti alapon következtetni az oklevél keletkezésének pontosabb idejére" (PAIS, MNyTK. 50 [1939]: 40). Amit tehát PAIS elutasított általában a nyelvészet vonatkozásában, kíséreljük meg alkalmazni a helynevek terén.

Számunkra úgy tűnik, a négy oklevél közül e szempontból kiválik és jellegzetes módon elkülönül a többtől a **veszprémvölgyi alapítólevél**. Helyneveink adattára a következő (itt és a továbbiakban csak a "vulgáris" névalakot vizsgáljuk, az e szempontból semleges görög és latin alakokat nem):

Helynév	Mai megfelelője vagy mai olvasata és helye	Eredete, jelentése	Megjegyzés
<i>Grintzari</i>	Gerencsér (Veszprém m.)	szl., 'fazekas'	
<i>Knisa</i>	(Balaton-)Kenese (Veszprém m.)	szl., 'fejedelem'	
<i>Mama</i>	Máma (Veszprém m.)	szl., 'mama'	
<i>Padrougou</i>	Padrag(-kút) (Veszprém m.)	szl. személynév	magy. névadás
<i>Patadi</i>	Pata (Somogy m.) vagy Papvásárja (Veszprém m.)	tör., 'lemegy'	
<i>Pólosnikou</i>	Paloznak (Veszprém m.)	szl., 'szőlőtövek melléki' (település)	
<i>Sagarbruen</i>	Vörösberény (Veszprém m.)	talán mindkét tagja tör., 'sárga' és népnév	
<i>Samtag</i>	Szántó (Fejér m.)	ismeretlen eredetű	magy. névadás
<i>Sandrou</i>	Sándor (Veszprém m.)	tör. 'képzeldődik, értelem nélkül fecseg'	
<i>Sombótou</i>	Szombat (Fejér m.)	szl., 'a hét egy napja'	
<i>Tzitoum</i>	Csitény (Veszprém m.)	szl. személynév vagy tör. 'gyepű'	
<i>Vesprem</i>	Veszprém (Veszprém m.)	szl., 'békétlen'	
<i>Zalesi</i>	(Magy.-)Sarlós (Baranya m.)	szl., 'erdőn túl' vagy tör. 'vág, arat'	

(Az etimológiákat és a megjegyzéseket MELICH J., MNy. 7 [1911]: 36; MIKOS J., MNy. 31 [1935]: 157–8, 166–7, 247–8, 255–6; PAIS D., MNyTK. 50 [1939]; MIKESY S., VeszprHtLex.; TESZ. és FNESZ. alapján állítottuk össze.)

PAIS DEZSÓ (MNyTK. 50 [1939]: 40) összefoglalóan azt állapította meg, hogy "oklevelünk szórványai között kevés az eredeti, a finnugor gyökerű magyar nyelvelem". Ez a valóság eufemisztikus kifejezése, etimológiáját tekintve ugyanis egy sincs, bár esetleg a *szombat* szláv jövevényszó – ha a korai szláv rétegbe tartozik – már magyarnak minősülhet, továbbá két helynév magyaros (de egyszersmind törökös) névadása sejteti azt, hogy a névadók magyarok voltak. A 13 helynév jelentős

hányada szláv eredetű, egy része (a *Grintzari*, a *Knisa*, a *Pólosnikou és za lesi* értelmezése esetén a *Zalesi*) szláv közsózból – azaz nem szláv személynévből – alakult helynévvé. Egy szláv személynév esetén még gyanakodhatnánk magyar névadásra (mint a *Padrougou*, valamint talán a *Tzitoum* és a *Vesprem* esetében), de a szláv köznévi eredetű helynevek esetében kétségtelen: a névadók szlávok voltak, akik saját nyelvükön nevezték a helyet, amit a magyarok átvettek. Úgy gondoljuk, ha csak nem véletlen úzi szeszélyes játékát velünk, okának kell lennie annak, hogy 13 helynévből egy sincs uráli (vagy finnugor) eredetre visszavezethető. A török eredetű helyneveket nem kell feltétlenül a honfoglaló magyarság török komponenséből eredeztetnünk, ezek származhatnak a Kárpát-medence IX–X. századi török nyelvű (elsősorban onogur) népességétől. Némi túlzással azt kell mondanunk: ha nem tudnánk, hogy ezek a helynevek a veszprémvölgyi alapítólevélben, mintegy száz évvel a magyar honfoglalás után maradtak ránk, akár arra is gondolhatnánk: ez szláv–onogur kevert népesség szláv és török névadását tükröző helynévanyag, amelynek adaptációjában a magyarok a passzív átvevő szerepet játszották, s még nem hagyták rajta a helynévadáson a maguk finnugor nyelvének félreismerhetetlen lenyomatát.

Ha igaz a feltevésünk, hogy a veszprémvölgyi oklevél időben – a helynévi anyag tanúsága alapján (akár két évtizeddel is) – megelőzte az egyaránt 1009-ben kelt veszprémi és pécsi oklevelet, akkor az általunk gyanított fejlődési irány jeleinek, azaz az uráli (finnugor) – tehát a magyarság nyelvére rávalló – elemeknek ezekben a diplomákban már jelentkezniük kell.

Kezdjük a veszprémi adománylevéllel!

<i>Apurig</i>	Aporügy patak (Pilis m.)	mindkét eleme (<i>apor</i> + <i>ügy</i>) ugor, ill. fgr. vagy ősmagy. 'apa', 'víz'	
<i>Avsy</i>	Ósi (Fejér m.)	ur., 'előd'	
<i>Beren</i>	Berény (Fejér m.)	tör., népnév	
<i>Cari</i>	(Hajmás-)Kér (Veszprém m.)	tör., törzsnév	
<i>Cari</i>	Kér (Fejér m.)	tör., törzsnév	
<i>Colon</i>	Kolon (Kiskunság)	tör., 'csikó'	
<i>Fyley</i>	Füle (Fejér m.)	fgr., 'hallószerv'	
<i>Hurhyda</i>	Úrhida (Fejér m.)	első tagja (<i>úr</i>) bizonytalan (talán fgr.), második eleme (<i>híd</i>) alán	
<i>Morzolfew</i>	Marcalfő (Veszprém m.)	a folyónév (<i>Marcal</i>) illír, majd szl., második tag (<i>fő</i> 'forrás') esetleg ur.	
<i>Sool</i>	Sóly (Veszprém m.)	héber személynév (<i>Saul</i>)	magy. névadás
<i>Wesperen,</i> <i>Wesprim(iensis)</i>	Veszprém (Veszprém m.)	l. fenn	
<i>Vyssegred,</i> <i>Vyssegrad(iensis)</i>	Visegrád (Pilis m.)	szl., 'magas vár'	

Álljon itt rögtön a pécsi alapítólevél helynévanyaga:

<i>Almas</i>	Almás folyó	ótör. <i>alma</i> + -s képző	magy. névadás
<i>Jauryana civitas</i>	Győr vár (Győr m.)	tör. személynév	magy. névadás
<i>Lupa</i>	Lápa folyó	valószínűleg szl. 'mocsár'	
<i>Kopus</i>	Kapos folyó	ótör. <i>kapu</i> + -s képző	magy. névadás
<i>Ozora</i>	Ozora (Tolna m.)	szl. személynév	magy. névadás
<i>Thapeon</i>	Tápé (Tolna m.)	tör. személynév	magy. névadás
<i>Zemogny</i>	(Duna-)Földvár (Tolna m.)	szl., 'föld(-vár)'	

A veszprémi és a pécsi oklevélben összesen 19 helynév szerepel "vulgáris" alakban. Feltűnő, hogy – főleg az előbbiben – viszonylag nagy számban vannak képviselve az uráli (finnugor, ugor, ősmagyar) eredetű közszavakra visszamenő helynevek. Mivel a pécsi oklevélben az *alma* és a *kapu* szavak (valamint a veszprémiben a *híd*) feltehetően jóval a lejegyzés előtti átvételek a törökből (illetve az alánból), így ezek 1009-ben már magyar közszavaknak minősülnek (jellemző, hogy magyar ragot, illetve képzőket kaptak). Ugyancsak kérdéses, hogy a *Kér* törzsnevet szabad-e a XI. század elején töröknek tekintenünk. Mindazon esetekben, ahol a név idegen eredetű (héber, török, szláv) személynévre megy vissza, a névadás magyaros jellege tanúskodik az aktív magyar helynévadásról. Ugyanakkor még mindkét oklevélben találkozunk olyan megnevezésekkel, amikor a magyarság szláv (illetve török) közneveket vett át, ilyen a veszprémi oklevélben a *Visegrád* (a *Kolon*), a pécsiben pedig a *Lupa* és a *Zemogny*. Érdekes, hogy a *Visegrád*-ot a magyar nem fordította le *Magasvár*-ra (jóllehet latin *Altum Castrum* adatai szélτέben ismertek), viszont a *Zemogny*-t *Földvár* alakban saját nevén elnevezve használta a későbbiekben. Úgy véljük, a veszprémi és a pécsi oklevél néhány évtizeddel a veszprémvölgyi alapítólevél utáni helynévadási állapotot tükröz, amikor már a magyarság a maga finnugoros nyelvének lenyomatát rajta hagyta a tájon.

Vajon mit mutat e szempontól az 1002-re keltezett pannonhalmi alapítólevél helynévanyaga?

<i>Baluanis</i>	Bálványos (Somogy m.)	szl. <i>bálvány</i> + -s képző	magy. névadás
<i>Chimudi</i>	Hímed = Nyalka (Győr m.)	ur. ('kan') vagy isme- retlen ('dész') + -d képző	magy. névadás
<i>Cortou, Cortov</i>	Kortó (Somogy m.)	latinra visszamenő szl. 'udvarház'	
<i>Fizeg</i>	(Almás-)Füzitő (Komárom m.)	fg., 'fafajta' + -g képző	
<i>Murin</i>		ismeretlen	
<i>Poson</i>	Pozsony (Pozsony m.)	személynév	magy. névadás
<i>Temirdi</i>	Tömörd (Komárom m.)	tör. személynév	magy. névadás
<i>Wag</i>	Vág (Pozsony m.)	bizonytalan eredetű	
<i>Wisetcha</i>	Hegymagas (Veszprém m.)	szl., 'magas'	
<i>Vuosian</i>	(Veszprém-)Varsány (Veszprém m.)	alán, tör. vagy szl. közvetítéssel, népnév	

(Az utóbbi három oklevél esetében az etimológiákat és a megjegyzéseket BÁRCZI, TihAl., GYÖRFFY, i. m. 234, TESZ. és FNESZ. alapján állítottuk össze.)

Úgy tűnik, jellegzetesen nem különbözik a veszprémi és a pécsi oklevéltől, így ebben a vonatkozásban nem tudunk olyan határozott kifogást emelni, amely ellene mondana egy 1005 körüli lejegyzésnek. S ez arra is felhívja a figyelmet, hogy itt bemutatott módszerünk általános érvényének komoly korlátai vannak. Ha ugyanis nem a kezdet időszakára alkalmazzuk (amikor a helynévanyag minősítésében kronológiai okok miatt jelentős, jellegzetes különbségek adódnak), hanem egy kialakult, "bejártott" rendszerre (amikor már megjelentek és előretörték az uráli, finnugor stb. elemek a névadásban), akkor a helynévanyag kis sorozatai nem feltétlenül megbízható tendenciákat tükröznek. Mindenesetre a pannonhalmi alapítólevél tíz földrajzi nevének tanúságai (uráli, finnugor eredetű nevek váltakoznak magyarrá vált szláv jövevényszóval vagy alán eredetű népnévvél) beleillenek abba a fejlődési sorba, amely a veszprémvölgyi alapítólevéltől az 1055. évi tihanyi alapítólevélig vezet, amelynek 76 helyneve közül túlsúlyban vannak az uráli, finnugor stb. eredetűek, bár szláv (pl. *Tihany*, *Balaton*, *Kesztyölc*) és török (*Ürsa*, *Koku szarma*) származású nevek is előfordulnak. Mindenesetre a magyar ragok és képzők (még idegen eredetű szavakon is, mint pl. az *Ürsa* szóban a török *ir* 'férfi' szóhoz járuló *-sa* magyar képzőbokor) nagy száma a földrajzi nevekben a helynévadás egyre inkább karakterisztikusan magyar jellegét – kivált a veszprémvölgyi alapítólevél földrajzi neveivel szemben – erősen kidomborítja. S még azonos név majdnem azonos hangalakjai közti minimális különbség is jól példázza azt a változást, ami a veszprémvölgyi oklevél X. század végi keletkezése és a tihanyi oklevél 1055. évi írása közti 65–70 évben a helynévadásban végbement. BÁRCZI GÉZA (TihAl. 24–25) szerint a tihanyi alapítólevélben szereplő *Knez* "magyar elnevezés, alkalmasint helynévül használt szláv eredetű személynév vagy méltóságnév", a *Kenese* (a veszprémvölgyi alapítólevél *Knisa* alakja) "viszont ugyanazon hely szláv elnevezésére ... megy vissza".

Ha tehát a négy korai magyarországi oklevél földrajzi nevei alapján megalkotott kronológiánkat "le akarjuk fordítani" a helynévkutatás (a névtan) nyelvére, azt mondhatjuk: a X. század végén a Kárpát-medence helynevei döntő mértékben szláv (és török) helynevek voltak, hiszen e népek adtak nevet a letelepedett életmóddal együtt járó, szilárdan rögzült, immár nem változó településeinek. A magyarok esetében ekkor még – mint MOÓR ELEMÉR (MNY. 8 [1912]: 110) megfogalmazta – "csak valakinek lehetett menni, de nem valahová". A veszprémvölgyi alapítólevél megszületésétől a tihanyi alapítólevélig mintegy 65–70 év telhetett el, ez két-három emberöltőnyi idő. A névadásban a magyaros (finnugoros) elem megjelenése és uralomra jutása több körülménnyel kapcsolatos. Részint azzal, hogy e kétharmad vagy szűk háromnegyed évszázad alatt jutott el a magyarság a letelepedettséghez (illetve a letelepedettség azon fokára), amikor már azt is ki kellett fejtenie, hogy valahová megy, s nem csupán azt, hogy valakihez. Másrészt ezen évtizedek alatt – mivel szláv vagy török nyelvi hatás idegen betelepülők részéről nem érte el az itt lakókat – felgyorsult a szláv és török ajkúak asszimilációja, a magyar nyelv (a X–XI. század fordulójától kezdve mint a kialakult állam nem hivatalos nyelve is) az Árpád-monarchia alattvalóinak egyre szélesebb körét fogta át. A honfoglalás előtt és közvetlenül utána átvett török és szláv jövevényszavak beépültek a magyar nyelvbe. A tihanyi alapítólevél a tanú rá, hogy az egykori jövevényszavak

immár magyar ragokkal ellátva – tehát magyarként – szerepelnek benne (pl. *uluues megaia, petre zenaia*, BÁRCZI, TihAl. 30–31, 41, ahol a *megye* és a *széna* szó szláv eredetű). Végezetül arról sem feledkezhetünk meg, hogy ha a magyarok a nagyobb települések, vizek nevét – mint már önálló névadásunk előtt létező elnevezéseket – átvették, ezek egy részét lefordították saját nyelvükre (pl. *Zemogny – Földvár*), illetve a szláv eredetű helynév körzetének mikrotoponimiáját – ami a terület intenzív "belakására" vall – saját nyelvükön alkották meg. Az önálló magyar (finnugoros jellegű) helynévadás történetében tehát a 985–1055 közti időt döntő fontosságúnak kell tekintenünk: a kialakulás és a megerősödés időszaka ez.

KRISTÓ GYULA

Népetimológia és/vagy az értelmiség elmeéle a ragadványnévadásban

Jól ismert a becéző- és ragadványneveknek az a csoportja, amelyben az eredeti nevet idegen megfelelője, annak valamilyen változata, ill. hasonló hangzású tulajdonnév helyettesíti (vö. HAJDÚ M. 1974, 184–9; B. GERGELY P. 1977, 166–7). ZOLNAY–GEDÉNYI kéziratos argószótárában is több ilyen található: pl. *Csárli* – Pulszky Károly).

Az idegen és a magyar név egészen más viszonya figyelhető meg azokban a ragadványnevekben, amelyeket megfelelő ismeret híján népetimológia eredményének tekinthetnénk pl. *Bádog Leó* (P. Badoglio). Tudva azonban, hogy 1935–36 táján az olasz katonáknak az abesszíniai háborúban tanúsított hősiességük nem mondható magatartása nálunk is beszédtema volt a politikai eseményeket figyelemmel kísérők körében – itt a *Leó* oroszlánév és a *bádog* jelző kontrasztja nyilván nagyon is tudatos, ironikus ragadványnévadásnak tekinthető. A *Bádog Leó*-nak párja is van: *Bedöglió*, hogy ne hagyjon bennünk kétséget afelől, hogy esetünkben nem az ismeretlen hangsor pusztá értelmesebbé rejlett a névadási szándék mögött. Még néhány példa: *Barom úr* (J. Barrymore am. színész), *Egoista Bitang* (Egisto Tango ol. karmester), *Ellen Delon* (Alain Delon fr. filmszínész). Bár az eddigi példák is bizonyítják, hogy itt nem a népetimológia jelenségével állunk szemben, végezetül egy magyar személynév hasonló változatát is bemutatom: *Giccsfaludi Stréber Zsigmond* (Kisfaludi Strobl Zsigmond szobrász).

Az ilyenfajta névadást ZOLNAY VILMOS ál-népetimológiai ragadványnévadásnak tekinti. Én szívem szerint inkább nevezném ezt "pesti" etimológiának, mivel itt egyfajta értelmiségi nyelvi és szellemi játéknak fogható fel a névalkotás. Főleg újságírók, művészek gyakorolhatták. ZOLNAY adattárában is irodalmárok, politikusok és művészemberek, tehát ismert személyiségek ragadványneveit találjuk.

Ebben a típusban létezik egy jóval összetettebb említőnévcsoporthoz is. Az említőnév itt is minden esetben tulajdonnévi eredetű. Két idevágó példacsoporthoz is idézhetünk.

1. Olyan személy neve adja az alapot, aki valamilyen kapcsolatban van a megnevezettel (pl. azonos vagy rokon foglalkozás). Az említőnevek csípősen, olykor durván utalnak a megnevezett negatív tulajdonságaira. B. GERGELY PIROSKA is megjegyzi (i. m. 166), hogy a ragadványnév-alkotásban nagy szerepet töltenek be az obszcén szavak. Ezek minden esetben pejoratív tartalmat fejeznek ki. Az itt szereplő példákat a nyomdafestéket is tűrő nevekből válogattam.

Galambos Erzsébet: *Claudia Ordenaré* (Claudia Cardinale)

Pécsi Ildikó: *Anita Seggberg* (Anita Eckberg)

Greguss Zoltán: *Csalsz Lafton* (Charles Laughton)

Dene József (operaénekes): *Dietrich Fuser Diskau* (Dietrich Fischer-Diskau)

Komlóssy Erzsébet: *Elisabeth Schnapskopf* (Elisabeth Schwarzkopf)

Házy Erzsébet: *Elisabeth Téboley* (Elizabeth Taylor)

Major Tamás: *Eltolt Brecht* (Bertolt Brecht)

Darvas Iván: *Gin Kelly* (Gene C. Kelly)

Ugyanez a típus, de többszörös áttétellel és bonyolultabb formában, tulajdonképpen mondatként, ill. összetett mondatként:

Antal István: *Assisi Liszt Ferenc* (Assisi Szent Ferenc és Liszt Ferenc nevéből)

Váradai Hédi: *Bár lenne Dietrich* (Marlene Dietrich).

2. Olyan említőnévre is találtam példát, amelyben a tulajdonnév nem személynév, hanem mű címe: Karády Katalin: *A bahcsiszteráji szökőtyúk* (Puskin: A bahcsiszteráji szökőkút). Ez az említőnév az életsorsra, eseményre utaló szemantikai csoportba sorolható (vö. KÁLMÁN B. 1989; PAIS D. 1966).

A ragadványneveknek tehát létezik egy olyan csoportja, amelyet a népetimológiai szóalkotás mintájára hozhatunk létre. Ez a típus annál nagyobb hatást ér el, minél több rokonság van az eredeti és a felhasznált személynév (ill. tulajdonnév) viselője között, és a megnevezettnek egy jellemző tulajdonságára, életsorsbeli eseményére stb. minél szellemesebben, minél leleményesebb szójáttékkal világít rá.

Irodalom

Forrás: ZOLNAY VILMOS és GEDÉNYI MIHÁLY argógyűjteménye, cédulaanyag. Megtalálható: MTA Nyelvtudományi Intézet.

B. GERGELY PIROSKA, A kalotaszegi magyar ragadványnevek rendszere. Bukarest, 1977.

HAJDÚ MIHÁLY, Magyar becézőnevek (1770–1970). Bp., 1974.

KÁLMÁN BÉLA, A nevek világa. Debrecen, 1989.

PAIS DEZSŐ, Régi személyneveink jelentéstana. MNyTK. 115 [1966]

KUGLER NÓRA